

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏBA ARAZ qızı MUSTAFAZADƏ

AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ KOMMUNİKATİV QRAMMATİKANIN
TƏDRİSİNDƏ MÜSTƏQİL İŞİN TƏŞKİLİ

İxtisas: HSM-060103 - Xarici dilin tədrisi metodikası və metodologiyası
(ingilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Şirəliyeva Günay Xəzail

Dosent, ped.f.d

BAKI - 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ KOMMUNİKATİV QRAMMATİKANIN TƏDRİSİNDƏ MÜSTƏQİL İŞİN NƏZƏRİ ƏSASLARI	8
1.1. Müstəqil işin mahiyyəti	8
1.2. Müstəqil işin kommunikativ qrammatikanın tədrisində rolu	22
II FƏSİL. KOMMUNİKATİV QRAMMATİKANIN TƏDRSİNDƏ MÜSTƏQİL İŞİN TƏŞKİL OLUNMASININ PRAKTİK ƏSASLARI.....	27
2.1. Kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin təşkili zamanı yaranan problemlər və onların həlli yolları	27
2.2. Kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin təşkil olunmasının səmərəli yolları.....	39
2.3. Eksperimentin təşkili, aparılması və nəticələri	54
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	59
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	61

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Bildiyiniz kimi, kommunikativ səriştə şagirdlərin şifahi nitq bacarıqlarının inkişafı ilə bağlıdır. Şifahi nitq bacarıqlarının formalaşmasında motivasiyanın rolu böyükdür. O, həm linqvistik vasitələrə, həm də tədris materiallarının məzmununa tələbələrin marağını əks etdirir. Motivasiya istənilən fəaliyyətin mərkəzində dayanır. Tədris materiallarının məzmunu stimül rolunu oynayır, kommunikativ prosesi sürətləndirir və nəticədə tələbələrin aktiv nitq fəaliyyətini sürətləndirir. Dil öyrənənlərin maraq və ehtiyaclarına əsaslanaraq, onlara müxtəlif vəziyyətlərdə ünsiyyət qurmaq bacarığı öyrədilməlidir.

Xüsusilə son illər Azərbaycanda milli təhsil sisteminin inkişafı, təkmilləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Beləliklə, məzmun baxımından dərstdə aparılan iş daha çox müəllimin qarşıya qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilir. Materialları mənimsəmək üçün addım-addım öyrənmək, müxtəlif üsul və vasitələri, uğurlu fəaliyyətlər, müəyyən müsbət nəticə əldə etdikdən sonra sevinc hissi və digər amillər uzunmüddətli və şəbəkə biliklərinin mahiyyətini təşkil edir. Sosial sahədə bu iş fərdin sosial mühitdəki mövqeyini gücləndirir.

Bu işin tərkib hissəsi tələbənin problemi mümkün qədər çox öyrənmək və problem yaranarsa, birbaşa müəllimə deyil, ilk növbədə tələbəyə və ya tələbə yoldaşına müraciət etmək istəyidir. hesabatların və hesabatların yazılması ilə bağlı çətinliklər. Bu kurslar zamanı iştirakçıların diqqəti ünsiyyətin linqvistik və mədəni aspektlərinə yönəlməli, onlar dünyanın müxtəlif ölkələrində öz biznes fəaliyyətlərini uğurla həyata keçirə bilməlidirlər. Bu cür kursların keçirilməsində əsas məqsədlərdən biri ingilis dilində mədəniyyətlərarası kommunikasiya normalarının müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən mütəxəssislərə aşılması, kommunikasiya və sənədləşmə prosesində baş verə biləcək çətinlik və problemlərin qarşısını almaq, həmin prosesə maneə törədə biləcək amilləri aradan qaldırmaqdan ibarətdir.

İstənilən fənnin tədrisində ünsiyyət problemi əsas məzmun xəttidir. Beləliklə, dil və ünsiyyət bacarıqları həqiqətən vacib şərtlərdir. Bu bacarıqlara sahib olmaq

tələbədən güclü motivasiya hissi tələb edir. Hər hansı bir fənnin mənimsənilməsi prosesində motivasiya faktoru zəruridir. Eyni zamanda, bacarıqlar möhkəmlənir, təcrübə zənginləşir, şagirdlərin nümayiş etdirdikləri bacarıqlar maksimum səviyyəyə çatır. Bunun əsas şərti subyektlər arasında integrativ quruluşun müxtəlif formalarıdır. Bu zaman integrasiya üçün müəllim müəyyən bir bacarıqdan müxtəlif fənlərdə və müxtəlif kontekstlərdə necə istifadə etməyi öyrətməlidir. İngilis dilinin tədrisində kommunikativ qrammatikanın öyrədilməsində müstəqil işin vacibliyinə görə bu, mövzunun öyrənilməsinin aktuallığını müəyyən edir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Xarici dil sinfində kommunikativ qrammatika tədris edilərkən bir sıra alim və tədqiqatçıların elmi əsərlərində və kitablarında müstəqil işin mahiyyəti ilə bağlı çoxlu təhlil və araşdırmalara rast gəlmək olar. Lakin bu üsullarla bağlı problemlərin öyrənilməsi kifayət qədər aktualdır və kompleks yanaşma tələb edir.

Əsədova L. Ş. Ali təhsilin bakalavr pilləsi üzrə tələbələrin müstəqil iş sistemi (2009), Həsənova N.E., Nəcəfova L.B. İngilis dilində leksik alınmaların fonetikasi (2013), Musayev O. İngilis və Azərbaycan cümlələrində sözlərin ardıcılığı (1960), Qədimova X.X. İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi üsulları (2003), Tahirov A. Salaeva A. İngilis dilinin tədrisi metodları (1978), Barsuk R.Yu. Xarici dillərin tədrisinin əsas problemləri (1965), Galskova N.D. Xarici dillərin tədrisinin müasir üsulları. Müəllim üçün bələdçi (2004), Kitaygorodskaya G.A. Xarici dillərin intensiv tədrisi metodları (1982), Sklyarenko N.K. Nitq ixtisasları tələbələrində xarici dil qrammatik səriştəsinin formalaşdırılması metodları (2011), Penni Ur (2012), Byrnes A. "List of Listening: Theoretical Base", Edge J. Errors and Correction (1989), Ferris D.R. Tələbə məktubuna cavab: İkinci dil öyrənənlər üçün təsirlər (2009), Girard D. Motivasiya: Müəllimin Məsuliyyəti (1977), Harmer J. Tədris və Öyrənmə Qrammatikası (1987)

Tədqiqat işlərinə bütövlükdə nəzər salsaq görürük ki, bu işlərdə irəli sürülən fikirlərin bəziləri kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin mahiyyətinin öyrənilməsi üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Lakin onların əksəriyyətində xarici dillərin tədrisində kommunikativ qrammatikanın mənimsənilməsi üzrə müstəqil işin

inkişafı məsələləri tam öyrənilməmişdir. Onların bir çoxu konkret məsələ ilə bağlı yalnız bir neçə qeyd və mülahizə ilə kifayətlənir. Bunun əsas səbəblərindən biri odur ki, xarici dillərin tədrisində kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil iş üsullarının öyrənilməsi xüsusi tədqiqatın mövzusu deyil.

Dissertasiya işinin metodu. Əsəri yazarkən analiz-sintez, eləcə də induksiya-deduksiya üsullarından istifadə edilmişdir. Təhlil metodunda mövzu bütünlüklə götürülür və sonra rubrikalara bölünərək ayrıca təhlil edilir. Sonra bu adlar sintez yolu ilə bir sistemə yığılmışdır. Dissertasiya işi ilə bağlı faktlar toplanmış, sistemləşdirilmiş və induksiya yolu ilə tədqiq edilmişdir. Sonra toplanmış faktlar əsasında deduksiya üsulu ilə nəzəri nəticələr, prinsiplər, başqa sözlə, praktiki fəaliyyət üçün zəruri tövsiyələr müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi xarici dil sinfində kommunikativ qrammatikanın tədrisi prosesində müstəqil işin mahiyyətini açmaq, bununla bağlı problemləri müəyyən etmək, sistemləşdirmək və təhlil etməkdir. Dissertasiyanın məqsədinə çatmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır:

- bakalavriat tələbələrinə kommunikativ qrammatikanın öyrədilməsində müstəqil işin nəzəri əsaslarını müəyyən etmək;
- müstəqil işin mahiyyətini araşdırmaq;
- kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin rolunu aydınlaşdırmaq;
- kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin təşkilinin praktiki əsaslarını öyrənmək;
- kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin təşkili zamanı yaranan problemləri və onların həlli yollarını aydınlaşdırmaq;
- kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin təşkilinin səmərəli yollarını müəllimə izah etmək.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Əsərin informasiya bazasına əsaslanaraq xarici dilin tədrisində şifahi nitqin inkişafında dərsliklərdən və dərs vəsaitlərindən istifadə oluna bilər. Dissertasiya yazarkən yerli və xarici ədəbiyyatın müxtəlif

adlarından və nömrələrindən istifadə edilmişdir. İşin yazılmasında internet resurslarından da istifadə olunub.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqatın nəzəri əsası ondan ibarətdir ki, xarici dillərin tədrisində kommunikativ qrammatikanın tədrisində universitet tələbələri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatımızı yazarkən bir çox yerli və xarici alimlərin elmi işlərindən istifadə etdik və onlardan yararlandıq. Biblioqrafiyada bu alimlərin əsərlərinin adları verilmişdir.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində xarici dillərin tədrisində kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin inkişaf etdirilməsi üsulları öyrənilmişdir. Azərbaycanda ilk dəfə olaraq kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin mahiyyəti magistratura səviyyəsində öyrənilir.

Dissertasiyanın elmi və praktiki əhəmiyyəti. Xarici dillərin tədrisində istifadə olunan müasir metodlar, onların nəzəri xüsusiyyətləri, növləri, tədris metodlarının öyrənilməsinin nəzəri və elmi-metodiki əsaslarının öyrənilməsinin nəticələri kiçik yaşlı tələbələrə bu sahədə zəruri biliklər və yeni metodlar təklif edə bilər. Bundan əlavə, tədqiqat dissertasiya işində aparılan müqayisələr və müxtəlif mənbələrə istinadlar əsasında aparılıb və əldə edilən nəticələr bu sahədə sonrakı tədqiqatlar tamamlanarkən ilkin mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Kommunikativ qrammatikanın tədrisi, müstəqil işin təşkili, müasir təlim texnologiyaları, onun növləri, təlim məsələləri xarici dilin tədrisində tədqiqatın praktik əhəmiyyətinin əsas amillərindəndir.

Tədqiqatın təhlili və ümumi nəticənin təsviri göstərir ki, tədris metodlarının seçiminə diqqət yetirməklə yanaşı, tədris formalarının seçilməsi və tətbiqinə daha aydın və obyektiv yanaşma tələb olunur. İşin praktiki dəyəri bu üsulların tətbiqi üçün lazımi şərait yaratmaq üçün metodların tətbiqi imkanları və mövzuya marağı artırmaq üçün aparılan təcrübələrin spesifik xüsusiyyətləri ilə tamamlanır.

İşin aprobasiyası. Tədqiqatın təhlili və ümumi nəticənin təsviri göstərir ki, tədris metodlarının seçiminə diqqət yetirməklə yanaşı, tədris formalarının seçilməsi və tətbiqinə daha aydın və obyektiv yanaşma tələb olunur. İşin praktiki dəyəri bu üsulların tətbiqi üçün lazımi şərait yaratmaq üçün metodların tətbiqi imkanları və

mövzuya marağı artırmaq üçün aparılan təcrübələrin spesifik xüsusiyyətləri ilə tamamlanır.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya girişdən, iki fəsildən, hər biri iki yarım bölmədən, nəticədən və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, onun nəzəri və metodoloji əsasları, elmi yeniliyi, elmi-praktiki əhəmiyyəti, aprobeasiyası və strukturu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəsil “Bakalavriat tələbələrinə kommunikativ qrammatikanın öyrədilməsi üzrə müstəqil işin nəzəri əsasları” adlanır. Bu fəsildə müstəqil işin mahiyyətindən, kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin rolundan bəhs edilir. Müəyyən edilmişdir ki, müstəqil işi öyrənərkən onun təkcə zahiri tərəflərinə deyil, daxili tərəflərinə də diqqət yetirmək, onların birləşməsini təşkil etmək lazımdır. Müstəqil işin əsas xüsusiyyətlərindən biri təlim prosesində təlim məqsədinin qoyulması və onun tələbə və ya şagird tərəfindən başa düşülməsidir. Beləliklə, hər hansı bir iş kimi, təlim prosesi də müəyyən məqsədlərlə əlaqələndirilir.

“Kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin təşkilinin praktiki əsasları” adlı ikinci fəsildə kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin təşkili zamanı yaranan problemlərdən və onların həlli yollarından bəhs edilir, kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin təşkilinin səmərəli yolları şərh edilir. kommunikativ qrammatikanın öyrədilməsi.

Yekun bölmədə hər fəsildə apardığımız araşdırmalar, müzakirə etdiyimiz əsas suallara cavablar və sonda gəldiyimiz mühüm nəticələr ümumiləşdirilir.

I FƏSİL. AŞAĞI KURS TƏLƏBƏLƏRİNƏ KOMMUNİKATİV QRAMMATİKANIN TƏDRİSİNDƏ MÜSTƏQİL İŞİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Müstəqil işin mahiyyəti

Müasir dövrdə gənc, savadlı, yüksək ünsiyyət bacarığına sahib olan, hərtərəfli mütəxəssislərin hazırlanmasında özünətəhsil bacarıqlarının yaradılması və inkişaf etdirilməsinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Özünətəhsil təhsilin məzmunun müasirləşməsi, texnologiya bacarıqlarının inkişaf etməsi, uzaqdan təhsil sisteminin formalaşması, təhsildə məkan anlayışının dəyişməsi ilə formlaşır. Müstəqil öyrənmə şagird və ya tələbəyə materialların seçimini, öyrənmə prosesinin gedişatının tənzimlənməsini, mövzuların mənimsənilməsinin qiymətləndirilməsini tam sərbəst formada təşkil etməyə imkan verir. Özünətəhsil bacarıqları formalaşmış şəxs təhsil məqsədlərinə çatmaq üçün izləməli olduğu yolun və metodların seçiminin, qarşıya qoyulan hədəflərin həyata keçirilməsinin məsuliyyətini öz üzərinə götürməklə bərabər, bütün bu prosesləri düzgün qiymətləndirməyə də qadirdir. İstedadlı, tədqiqat bacarıqlarına sahib şagird və tələbələrin üzə çıxarılması, onların tədqiqata cəlb edilməsi, tədqiqatçılıq qabiliyyətinin düzgün istiqamətdə inkişaf etdirilməsi, tədrisdə interaktiv təlim metodlarından istifadənin öyrədilməsi onların gələcək təhsil və iş həyatları üçün olduqca faydalıdır. Beləliklə, deyə bilərik ki, müstəqil özünətəhsillə məşğul olan şagird və ya tələbə ayrı-ayrılıqda müstəqil tədqiqatçı kimi formalaşır və inkişaf edir. Müasir dövrdə özünətəhsilin əsasında müstəqil iş dayanır.

İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdə kompüter texnologiyalarından geniş istifadə edilməsi, ölkələrarası təhsil proqramlarının təşkili, təhsil-tədris prosesinin qloballaşması müstəqil işin istifadə həddlərini genişləndirmişdir. Bu məsələyə toxunmadan öncə qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil iş heç də yalnız pedaqoji proses kimi qiymətləndirilə bilməz.

Müasir dövrdə müstəqil olmaq anlayışı, demək olar ki, sosial həyatın hər bir sferasında özünəməxsus yerə sahibdir. Universitetə yenicə daxil olmuş gənc tələbənin daxilən müstəqilliyini hiss etdiyi bir vaxtda müstəqil işləmə vərdişlərinin

formalaşdırılaraq müəyyən biliyə və təcrübəyə sahib olmalarının təmin edilməsində müəllimlərin rolunu danmaq mümkün deyildir. Müstəqil işin təlimdəki yeri ilə bağlı fikirlərin müxtəlifliyinə görə, onun fəaliyyət növü, təlim vasitəsi, öyrənmə üsulu kimi qiymətləndirildiyi mənbələrə rast gəlmək mümkündür. Ölkəmizdə müstəqil işlə bağlı fikirlərin necə formalaşdığını aydınlaşdırmaq məqsədilə Sovet dövründə müstəqil işin necə qiymətləndirildiyinə baxarkən L.Ş. Əsədovanın qeyd elədiyi fikirlərə diqqət yetirmək daha məqsədəuyğundur. Beləki, o, Sovet pedaqoji təhsil sistemində müstəqilliyinin təmin edilməsinin, formalaşdırılmasının ən aktual məsələlərdən biri olduğunu, lakin bu məsələnin yalnız nəzəriyyədə qaldığını, tətbiq edilmədiyini qeyd edirdi. Yəni, təhsil müəssisələrinin qarşısına tələbələrə verilən bilik və bacarıqları həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən tədrisi və öyrədilməsi dursa da, L.Ş. Əsədovanın fikrincə bunun üçün, yəni onların təcrübədən keçirilməsi üçün lazım olan şəraiti yaratmaq heç də asan deyil, hətta buna görə də ali məktəblərdə təhsil almağa başlayan tələbələrin dərslər proqramı nəzəri istiqamətlərlə onları daha yaxından tanış etmək məqsədi güdüdü. L.Ş. Əsədovamüstəqil işi tələbələrin həyatının bütün sahələrində onların həyat tərzinə çevirməyi və bu vərdişlərin onlara aşılmasını təklif edir. Bununla yanaşı, o, müstəqil işin metodikada istifadə olunduğunu, lakin yalnız nəzəri cəhətdən tədqiq edildiyini vurğulayır. [4, s.11].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərdən də aydın olduğu kimi, Azərbaycan təhsilinin Sovet dövrünə təsadüf edən hissəsində müstəqil iş yalnız nəzəri mənbələrdə istifadə edilmiş, praktikada tətbiqi üçün isə lazımı imkan yaradılmamışdır. Beləliklə, deyə bilərik ki, müstəqil işin təşkili şagird və ya tələbənin nəzəri cəhətdən öyrəndiyi və mənimsədiyi qaydaları düzgün tətbiq etməsi, praktikada istifadə qaydalarını öyrənməsi üçün olduqca vacibdir.

Y.K.Babanski, N.Q.Kazanski, V.K.Buryak, İ.F.Xarlamov kimi şəxsiyyətlər müstəqil iş mövzusunda araşdırma aparmış və müstəqil işi təlim metodu kimi qiymətləndirmişlər. Akademik Y.K. Babanskinin araşdırmalarına diqqət edərkən onun müstəqil işi təlim-idrak fəaliyyətinin təşkilində və reallaşdırılmasında istifadə olunan metodlardan biri kimi qiymətləndirdiyini aydın görmək mümkündür. Onun təsnifatına görə müəllimin birbaşa rəhbərliyi olmadan şagird və ya tələbənin həyata

keçirdiyi fəaliyyət növlərini müstəqil iş metodlarının bir hissəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır.

M.A.İsixanovun isə onun bu təsnifatı haqqında fikirlərini belə ümumiləşdirmək olar ki, müstəqil işi metod kimi qiymətləndirmək heç də düzgün deyildir. O, fəaliyyət nəzəriyyəsi kontekstində yanaşaraq müstəqil işin hər hansı bir məqsədi icra etməyə yönəlmiş bir ünsür olduğunu, zehni və praktiki əməliyyatların köməyi ilə icra olunduğunu və bu əməliyyatların özlərinin də priyomlardan ibarət olduğunu qeyd edir. Məlum olduğu kimi, hər hansı əməliyyatı icra etmək üçün istifadə olunan bu priyomlar da özlüyündə metod kimi qiymətləndirilir. Beləliklə, M.A.İsixanov müstəqil işin həm bir metod, həm də bir öyrənmə priyomu olduğu iddia edilən konsepsiyaları boşa çıxarır.

Prof. N.M.Kazımovun müstəqil işə veridyi tərif müstəqil işin mənasını və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək üçün yol göstərə bilər. N. Kazımovun “Təlim keyfiyyətini yüksəltməyin bəzi yolları” adlı kitabında müəllimin verdiyi hər hansı ir tapşırığın şagirdin heç kəsin köməyi olmadan əqli fəaliyyət göstərərək edilməsi müstəqil iş kimi qiymətləndirir. [8, s.61].

Müstəqil işi tədqiq edərkən yalnız onun zahiri cəhətlərinə deyil, həmçinin də daxili cəhətlərinə diqqət yetirmək və bu ikisinin vəhdətini təşkil etmək lazımdır. O zaman belə bir sual yarana bilər : Şagirdin və ya tələbənin yerinə yetirməli olduğu tapşırığın müstəqil iş olub və ya olmadığını necə müəyyənləşdirə bilərik? Müstəqil işin xarakterik xüsusiyyətləri kimi nələri nümunə göstərə bilərik?

Müstəqil işin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi təlim prosesində təlim məqsədinin qoyulmasını, tələbə və ya şagird tərəfindən onun dərk edilməsini göstərmək olar. Belə ki, hər bir iş kimi, təlim prosesi də müəyyən məqsədlərlə əlaqəlidir. Müəllim tələbə və ya şagirdin müstəqil işi icra edərkən əldə edəcəyi bilik, bacarıq, qabiliyyət və digər xüsusiyyətləri nəzərə alaraq işi təşkil edir və bu iş konkret bir məqsəd üçün hazırlanır. Belə ki, müəllim şagirdin inkişaf etdirməli və ya formalaşdırmalı olduğu bacarıq və qabiliyyətlərinə diqqət yetirərək onu təkmilləşdirəcək bir tapşırıq verməlidir. Hər hansı bir işin icrası məqsədinin nə olduğunun müəyyənləşdirilməsi və dərk edilməsi ilə başlanır. Tələbə və ya şagird

tərəfindən məqsədi şüurlu formada dərk edilən müstəqil işin icrası həm daha tez, həm də daha uğurlu olur ki, bu işin keyfiyyətini artırır, yəni iş öz məqsədinə çatır.

Müstəqil işin başqa bir xüsusiyyəti kimi zehni və əməli fəallığı, iradi səyi vurğulamaq məqsədəuyğundur. Müstəqil işin təşkilində zehni və əməli fəallıq, iradi səyin rolunu danmaq olmaz. Zehni fəallıq şəxsin idrak proseslərinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə yaranır və məqsədyönlü idrak fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir. Əməli fəallığı isə, bir növ şəxsin zehni fəallığının nəticəsində formalaşan bacarıq və vərdislərlə bilavasitə əlaqəlidir. Ümumilikdə, fəallıq şagird və ya tələbənin biliklərə yiyələnməsi, onları tətbiq etmə və praktikada istifadə etmə qaydalarını mənimsəməsi, müəyyən bir problemin həll yollarını tapmaq məqsədi ilə araşdırma aparması və tədqiqat bacarıqlarının inkişafında özünü büruzə verir.

Müstəqil iş eyni zamanda daxili və xarici motivasiya, yəni təhrik ilə də əlaqəlidir. İdrak tələbatı, öyrənmə ehtiyacı kimi daxili təhriklər şagird və ya tələbənin bilavasitə tələbatları ilə sıx bağlıdır. Daxili motivasiyası güclü olan şəxs müəyyən bilikləri öyrənməyə, tam mənimsəmək üçün tədqiqat aparmağa, rastlaşdığı problemlərin həlli yollarını özü tapmağa meyilli olmaqla yanaşı, maraq, həvəs, yönəliş və s. kimi motivləri də formalaşdırır və inkişaf etdirir. Nəticədə daxili təhrik vasitəsi ilə müstəqil işə qarşı maraq formalaşmış şagird və ya tələbə daha yüksək nəticə əldə edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, maraqlar ötəri və ya zəif, daimi və ya güclü olmaqla iki formada özünü göstərə bilər ki, bu da bilavasitə şagird və ya tələbənin hazırladığı müstəqil işin məhsuldarlığına təsir edir. Daxili amillər kimi, xarici amillərin də şagirdin nəticələrinə müəyyən qədər təsiri var. Lakin bunu da danmaq olmaz ki, cəza, həvəsləndirmə, valideyn tələbi, mənfi qiymət və s. kimi xarici təhriklər şəxsiyyətin müstəqil fəaliyyətinə daxili təhriklər qədər təsir edə bilmir. Bu kimi təhriklərdən istifadə ibtidai təlimdə daha faydalıdır.

Müstəqil işi hazırlayarkən tələbə və ya şagirdin diqqət yetirməli olduğu digər bir məsələ isə müstəqil iş priyomlarının düzgün seçilməsidir. Belə ki, müstəqil işin məqsədini tam mənimsəmiş şagird həmin işi necə icra edəcəyini, hansı üsul və ya yollardan, eyni zamanda hansı metod və vasitələrdən istifadə edəcəyini tam müəyyənləşdirə bilmir, bütün bunlar onun müəyyən çətinliklərlə üzləşməsinə səbəb

olur. Lakin müstəqil işin səmərəlli yolları düzgün tapıldığı halda artıq şagird və ya tələbə fəaliyyətin bir növ subyektinə çevrilir, yeni bilik və öncədən qazanılmış bacarıqları birləşdirərək müəyyən vasitə, metodlardan düzgün istifadə edir, uğur əldə edir.

Hər bir tapşırıqda olduğu kimi müstəqil işin təşkilində də nəzarət və qiymətləndirmənin özünəməxsus yeri var. Müstəqil iş özünəməxsus bir növü olduğu üçün şagirdlərin özünəməzarət və özünüqiymətləndirmə xüsusiyyətlərinin burada rolu danılmazdır. Özünüqiymətləndirmə şəxsin əldə etdiyi nəticəni özünün qiymətləndirməsi, özünəməzarət isə onun müstəqil işin icarəsi zamanı öz fəaliyyətini izləməsi, seçdiyi priyomları dəyərləndirməsi prosesidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz xüsusiyyətləri ümumiləşdirsək, müstəqil iş şagird və ya tələbənin məqsədli şəkildə, düzgün priyomlardan istifadə edərək müəyyən təhriklə icra etdiyi zehni və əməli fəallıqdan elə bir təlim-idrak fəaliyyətidir ki, işin gedişatında şəxs seçdiyi yol, metod, vasitələrin düzgünlüyünü araşdırır və özünəməzarət, özünüqiymətləndirmə prosesləri yaranır.

Müstəqil işdə şagirdin funksiyaları özünütəşkil, motivasiya, özünəməzarət, özünüqiymətləndirmə və s. olduğu halda, müəllim yalnız fasilator, öyrədici-təşkilədiçi, stimullaşdırıcı kimi funksiyalar icra edir. Müstəqil işin təşkilində şagird və tələbə işi necə və hansı yollarla edəcəyindən başqa, hansı məqsədlə edəcəyini müəyyənləşdirməlidir. Lakin əgər bütün bunları düzgün dəyərləndirə və müəyyənləşdirə bilən şəxsə daxili motivasiya yoxdursa, mütləq xarici təhrik vasitəsi ilə onlar həvəsləndirilməli, motiv, maraq, öyrənmək arzusu kimi hislər formalaşdırılmalıdır.

Bəzən tələbə müstəqil işin məqsədini tam formada anlasa da, düzgün priyomlardan istifadə etməsə və ya həmin işin təşkilində icraçı tərəfindən nəzarət yoxdursa, iş düzgün qiymətləndirilməsə, bu zaman iş ona ehtiva edilən məqsədə heç bir halda çata bilməz. Çünki müstəqil iş şəxsin təlim tapşırığını müəllimin köməyi və ya başqalarının göstərdiyi sxemlərlə qeyri-şüurlu şəkildə icra etməsi deyil, o, şüurlu formada, məqsədləri tam aydın olan tələbə və ya şagird tərəfindən əməli və zehni

fəallıq, iradi səy göstərilərək yerinə yetirilən təlim-idrak fəaliyyətinin təşkili formasıdır.

Pedaqoji dərsliklərdə tələbənin müstəqil işinin tələbə avtonomiyası adlandırıldığını da görmək mümkündür. Bu terminin ilk dəfə Henri Kolec tərəfindən istifadəsi 1981-ci ilə təsadüf edir.

Belə ki, bəzi müəlliflər avtonomiyanın psixologiya ilə birbaşa əlaqəsi olduğu fikrini irəli sürsələr də, Henri Kolec öyrənmə prosesində hər hansı bir tələbənin və ya şagirdin bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürməsinin avtonomiya olduğunu qeyd edir.

Ümumiyyətlə, avtonomiyanı həm təhsil müəssisəsində təhsil alan, həm də özünü təhsilləndirmə ilə məşğul olan tələbənin və ya şagirdin öyrənmə prosesinin məsuliyyətini öz üzərinə alması prosesi kimi qiymətləndirmək daha doğru olar.

Müstəqil işdən danışarkən bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən mühazirə məşğələlərində iştirak edən tələbələr, xüsusən aşağı kurs tələbələri, materialları tam mənimsəyib, praktikada tətbiqi üsullarını öyrənmək əvəzinə, daha çox materialı əzbər formada yadda saxlamağa üstünlük verirlər. Lakin bu formada qısamüddətli yaddaşda saxlanılan materiallar şagird və ya tələbinin həmin materialdan praktikada və real şəraitdə istifadə etmək şansını azaldır. Beləliklə, nəzəri formada, tam anlamadan mənimsənilməyə çalışılan material tələbənin həmin sahədəki biliyinin məhdud olmasına səbəb olur ki, bu da öz növbəsində tələbənin müəyyən mövzu üzrə müstəqil məşğul olma, müstəqil iş hazırlama və özünə-təhsillə məşğul olma şansını azaldır, hətta yox edir. Yəni müstəqil işin təşkilinin yaradıcılıqla əlaqəsi olduğu kimi, eyni zamanda o, materialın tam mənimsənilməsi, qavranılması ilə də birbaşa bağlıdır. Lakin bəzən müəllimlər bu incə nüansı nəzərdən qaçırır və fənlərarası, fəndaxili əlaqə, ardıcılıq prinsiplərinə əməl etmir və nəticədə tələbənin bilikləri tam, dəqiq və müstəqil formada mənimsəmək imkanı azalır.

Nəticə etibarilə, tələbə həm auditoriyada, həm də auditoriyadan kənar müstəqil işinin təşkilində müəyyən problemlərlə üzləşir. Beləliklə, aydın olur ki, auditoriyada düzgün təşkil edilməmiş təhsil nəticəsində baş vermiş kiçik nöqsanlar eyni zamanda auditoriyadan kənar tələbənin müstəqil işinin keyfiyyətini azaldır. Məsələn, tələbəyə auditoriyada keçirilən mövzu ilə bağlı verilən tapşırıqlar bəzən

zaman məhdudiyəti və çətinlik səviyyəsi nəzərə alınmadan təşkil edilir ki, bu zaman tələbə auditoriyadan kənar müstəqil işi düzgün təşkil etmir, daha çox formal olaraq tapşırıqları yerinə yetirir ki, bu da tapşırığın öz dəyərini, hətta müstəqil işin pedaqoji əhəmiyyətini itirməsinə səbəb olur. Yəni müstəqil işin istər auditoriyada, istərsə də auditoriyadan kənar düzgün təşkili birbaşa müəllimdən, tapşırıqları və materialları hazırlayan kafedradan asılıdır.

Tələbələrin müstəqil işinin düzgün təşkili peşəyönümlü olaraq onların əldə edəcəyi biliklərlə yanaşı, gələcək mütəxəssisin fərdi keyfiyyətlərinin inkişaf etməsi üçün zəmin rolu oynayır. Bu cür işlərin nəticəsi bir şəxsiyyətin keyfiyyətə dəyişdirilməsi, peşəkar bacarıqlara yiyələnərək gələcək peşə fəaliyyətini fərdi üslubda qurmasına səbəb olur. Deməli, fərdi iş metodistin rəhbərliyi altında, ancaq bilavasitə iştirakı olmadan hazırlanmalı və yerinə yetirilməlidir.

Hər-hansı ali təhsil müəssisəsində müstəqil iş müəhazirələr, seminarlar, praktiki və laboratoriya işləri, kurs işləri, tezislər, tələbələrin elmi konfransları, praktiki məşğələlər, tapşırıqlar və s. formada təşkil olunur.

Tələbələrin müstəqil işi anlayışını dəyərləndirərkən onun mahiyyətini daha aydın anlamaq və daha düzgün qiymətləndirə bilmək üçün onu dar və geniş mənalarda izah etmək daha məqsədəuyğundur. Dar mənadan bəhs edərkən tədris zamanı lazım olan mənbələr, dərs vəsaitləri, əlavə ədəbiyyatlar, müəhazirə və seminarların icmalları, həmçinin də yalnızca müstəqil iş üçün yox, seminarlara, imtahanlara hazırlaşarkən lazım olan ədəbiyyatların qiraəti və icmallaşdırılması nəzərdə tutulur. İndividual işi geniş mənada izah edərkən bu yanaşmanın perspektivləri olduğunu da qeyd etmək lazımdır ki, onlardan bir neçəsi aşağıdakılardır: təlim və tədris proqramı zamanı öyrədilənlərin qavranılması, sosial və ictimai fəaliyyətlərdə tələbənin özünə inam və güvən hissənin formalaşdırılması, öyrədilən və mənimsənilən bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi və s. perspektivlərə aiddir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirlərdən yola çıxaraq demək olar ki, tələbələrin müstəqil işi istiqamətində aparılan bütün fəaliyyətlərdə işin planı yalnız nəzarətçi və təşkilatçı funksiya daşıyan müəllim tərəfindən hazırlanıb təşkil edilir və tələbələrin heç nədən asılı olmadan müstəqil şəkildə öyrənməyinə, öyrədilən bilikləri

tətbiq edib işləməyinə, aktiv fəaliyyət göstərərək təlim prosesinin əsas subyektinə çevrilməsinə, fikir və düşüncələrini müstəqil ifadə etməyinə, yaradıcılığını inkişaf etdirmələrinə imkan verir. XIX əsrdə yaşamış məşhur alman psixoloqu olan A. Disterveq pis müəllimin həqiqəti təqdim etdiyini, ancaq yaxşı müəllimin bu həqiqəti necə tapmağı, həqiqətə gedən yolu müəyyənləşdirməyə dəstək olduğunu qeyd edirdi.[6, s.65].

Tələbənin müstəqil işinin təşkili təkcə tələbənin özündən deyil, həmçinin də müəlliminin daxili və xarici keyfiyyətlərindən asılıdır. Daxili keyfiyyət deyərək şəxsiyyətin əxlaqı-mənəvi saflığı, iş yoldaşlarına və tələbələrinə qarşı obyektiv və qərəzsiz davranışları, kollektivdə müstəqil və effektiv işləmə bacarığı, səlis, aydın nitqə sahib olması, tələbələrin düşüncə və fikirlərini, digər fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq kimi şəxsi keyfiyyətlər nəzərdə tutulur. Xarici keyfiyyət isə müstəqil işin təşkili zamanı müəlliminin müstəqil işi təşkil etmə bacarığıdır ki, bu zaman müstəqil işin ehtiva etdiyi sabit elmi- metodiki təminatı olsun.

Tələbənin müstəqil işi təşkil edilərkən və planlaşdırılarkən müəyyən prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

- Zehni qüvvələrin, mümkün imkanların qeydə alınması;
- Müstəqil iş üçün uyğun situasiyaların qeydə alınması;
- İnkişaf etmiş texnikalardan, vəsait və resurslardan istifadə etmə qabiliyyətinin formalaşdırılması;
- Səhlənkərliyə yol verilməməsi, tam ciddi şəkildə fəaliyyətin yaradılması və davam edilməsi;
- Tələbədə mütləq şəkildə bir sıra iradi xüsusiyyətlərin: qətiyyət, inam, məsuliyyətlilik, zəhmətkeşlik və işgüzarlıq kimi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsi.

Pedaqoq Nurəddin Kazımov tələbələrdə və şagirdlərdə təlimə olan maraq hissini və öyrənmə həvəsini artıran xüsusiyyətlərdən biri kimi müstəqil işi vurğulayır. O, müstəqil işin müstəqil düşüncə və idrakdan asılı olduğunu nəzərə çatdırır, özünün “Məktəb pedaqogikası” adlı kitabında belə qeyd edir: “Müstəqil işin ayrı-ayrı növləri geniş təlim və tərbiyə imkanlarına malikdir. Müstəqil iş ilə məşğul olan şagirdlər və tələbələr öz bilik və bacarıqlarını tətbiq edərkən nəyə qadir olduğunu, nələrdə çətinlik

çəkdiyini yəqin edir, təkmilləşməyə çalışır, yeni məlumatlar əldə edir. Müstəqil işin müəllim üçün də əhəmiyyəti böyükdür. Müəllim şagirdlərin [tələbələrin] necə işlədiyini, öz bilik və bacarıqlarından necə istifadə etdiklərini, uğurları və çətinliklərini görür, lazım gəldikcə onlara istiqamət verir, fəaliyyətlərini təhlil edir və qiymətləndirir. Odur ki, şagirdlərin və ya tələbələrin müstəqil işləri müəllim üçün həm də ən etibarlı nəzarət üsulu hesab edilir.” [7, s.195].

İstər dilçilik sahəsində təhsil alsın, istərsə də fərqli bir sahədə tələbələrin dil bacarıqlarına yiyələnməsi həmişə aktual mövzu olmuşdur. Gələcəyin kadrlarının peşəkar ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, dil ehtiyaclarının formalaşmasının mənəvi, peşəkar, sosial-mədəni və psixolinqvistik aspektlərinin vəhdətində xarici dil vasitəsilə ünsiyyət mədəniyyətini formalaşdırmaq, xarici dil biliklərinə yiyələnməsi şüurlu özünətəhsildən asılıdır.

Xarici dilli peşəkar ünsiyyət mövzusunda tələbənin dil bacarıqlarını artırmaq məqsədilə səriştəli şəkildə təşkil edilən müstəqil iş dil vasitələrinin əldə edilməsi, ünsiyyətinin məzmunundan asılı olaraq düzgün dil vahidlərinin seçilməsi, ayr-ayrı dil vahidlərinin, onların mənalarının, forma, quruluşlarının aydınlaşdırılması, onlardan düzgün istifadə edilməsi qaydalarını mənimsənilməsi üçün öyrənənə şans verir.

Lakin dil öyrənmə prosesinin yalnız bir neçə aydan ibarət olmadığı, uzun müddətli bir proses olduğu aydındır və bu zaman kəsiyində təbii olaraq, tələbə eyni zamanda bir neçə pedaqoqun rəhbərliyi altında öyrənmə prosesinə cəlb edilə bilər. Məlumdur ki, elmin hər bir sahəsində olduğu kimi, xarici dilin tədrisində də heç də hər bir müəllim eyni metodlardan, öyrətmə texnikalarından, həmçinin də eyni metodiki vəsaitlərdən istifadə etmir. Bu da o deməkdir ki, bir dili ünsiyyət vasitəsi kimi öyrənməyə çalışan tələbə birdən çox metod və texnika ilə rastlaşır.

Xarici dilin tədrisində şəxsiyyətin danışıq bacarıqlarının inkişaf etməsində müstəqil işin təşkilinin özünəməxsus rolu vardır. Bu barədə öz fikirlərini qeyd edən Penny Ur dilin müstəqil öyrənilməsində müxtəlif üslubların olduğunu, tələbənin müstəqil öyrənmə prosesində uyğun üslubu özünün seçməsinin vacibliyini qeyd edir.

Penni Ur fikrinə əsasən, tələbələrə xarici dilin tədrisində başa düşmək və başa düşülməyin yol və metodlarının öyrədilməsi daha vacibdir. Eyni zamanda o, dil

öyrənən şəxslərə istər oxuma, yazma, istərsə də danışma, dinləmə bacarıqlarının inkişafı üçün ilkin mərhələdə çətin və ya mürəkkəb quruluşlar yerinə, onlara daha çox istifadə olunan asan və gündəlik ifadələr istifadə olunmalıdır. Məsələn, “fortnight” ifadəsinin yeni başlayan tələbə üçün çətinliyini nəzərə alsa, onda onu öyrətmək yerinə, “two weeks” öyrədilməsi həm daha rahat, həm də daha səmərəlidir. [81, s.4]

Tələbələrin xarici dil üzrə müstəqil işi xarici dilin tədris proqramının mənimsənilməsi prosesinin tərkib hissəsidir. Müstəqil iş xarici dilin öyrənilməsinin bütün aspektlərini əhatə edir və əsasən Xarici dil fənninin mənimsənilməsinin nəticələrini və keyfiyyətini müəyyən edir. Bu baxımdan tələbələrin xarici dil üzrə müstəqil işlərinin planlaşdırılması, təşkili, həyata keçirilməsi və nəzarəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və metodiki rəhbərliyə, metodiki dəstəyə ehtiyac duyur. Metodik tövsiyələr tələbələrə tələb olunan bilik və bacarıqlara yiyələnməyə imkan verir: gündəlik mövzular haqqında xarici dildə ünsiyyət qurmaq[şifahi, yazılı]; mətnləri tərcümə etmək[lügətdən istifadə edərək]; müstəqil olaraq şifahi və yazılı nitqi təkmilləşdirmək, lügət ehtiyatını artırmaq. Metodik tövsiyələr aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: tələffüz və texniki oxu üzərində iş, yeni xarici sözləri öyrənmək, lügətlə müstəqil iş, qrammatikanı müstəqil öyrənmək, mətnlə işləmək, şifahi monoloqun hazırlanması və təqdim olunması, mətnin təkrar izahının hazırlanması, tərcümənin təşkili, inşa [esse] yazmaq, xarici dildə təqdimatlar düzəltmək.

İngilis dili dərslərində ingilis dilinin müxtəlif məqsədlər üçün sonrakı müstəqil şəkildə uğurlu istifadəsinə xidmət edən tələbələrin müstəqil işinin müxtəlif formaları və növlərindən istifadə olunur. Müstəqil işin təşkili və idarə olunması hər bir xarici dil müəlliminin məsuliyyətli vəzifəsidir, bu vəzifə mühüm əhəmiyyət kəsb edən öhdəliklər sırasında durur.

Metodistlər hesab edirlər ki, ibtidai siniflərdə ingilis dilinin tədrisində müstəqil işə ayrılan vaxt dərslərin 20 faizini, orta siniflərdə 50 faizini, yuxarı siniflərdə 70 faizini təşkil etməlidir. Reallıqda isə müvafiq şərait olmadığından müstəqil işə daha az vaxt sərf olunur. Bunun üçün şəraiti müəllim yaradır və yaratmalıdır. Tələbələrə müstəqil fəaliyyət vərdişlərinin aşılması üzrə ingilis dilinə dərinlən yiyələnməyə yönəldilməlidir.

Uşaqları müstəqil şəkildə işləməyi öyrətmək vacibdir. Ən mükəmməl məktəb belə nisbətən az miqdarda xüsusi bilik verir. Lakin müasir həyat ümumi və xüsusi bilik tələb edir. Texnologiyanın və elmin tərəqqisi, peşələrin daim dəyişməsi, bir sıra yeni yaranan problemləri düşünmək və həll etmək zərurəti biliklərin üzərində müstəqil işləmək bacarığını tələb edir. Bu baxımdan ingilis dilini öyrənərkən müstəqil işə çox önəm verilməlidir. İngilis dilinin öyrənilməsində müstəqil iş fəal öyrənənin intellektual fəaliyyəti kimi qəbul edilir, bu müddət ərzində o, özünəməxsus intellektual fəaliyyət tərzini yaradır, düşüncə tərzini inkişaf etdirir, oxumaq və yazmaq zamanı öyrənilən materialı təhlil və təşkil etmək bacarığını formalaşdırır, təkmilləşdirir.

Müəyyən obyektiv çətinlikləri aradan qaldırmaqla müstəqil şəkildə əldə edilən biliklər müəllimin verdiyi biliklərdən daha yaxşı mənimsənilir. Müstəqil iş zamanı hər bir tələbə öyrənilən materialla bilavasitə təmasda olur, bütün intellektual, emosional və iradi xarakter daşıyan ehtiyatlarını səfərbər edərək diqqətini işə cəmləşdirir. Bu iş fərdi xarakter daşıyır. Tələbə məlumat mənbəyindən öz ehtiyac və bacarığına uyğun istifadə edir. Bu, tələbənin məsuliyyətini və müvafiq olaraq irəliləyişini artırır. İngilis dilinin tədrisinin uzun illərdən bəri olan təcrübəsi sübut edir ki, tələbələrin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi, kommunikativ qrammatikanın tətbiqinin mənimsənilməsi daim tədqiq olunan mövzular sırasındadır. Təcrübələr göstərir ki, tələbələrin ingilis dili üzrə nailiyyəti təkcə diqqətlərinin öyrənməyə yönəlməsindən, ev tapşırıqlarının yaxşı yerinə yetirilməsindən, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək iradəsindən deyil, əsasən müəllimin tələbələri gündəlik müstəqil işə necə alışdırma bilməsindən və müstəqil iş zamanı istifadə etdikləri tədris üsullarının nə dərəcədə düzgün olmasından asılıdır.

Tələbələrin müstəqil işinin təşkilində tədris prosesinin idarə olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Cüt və qrup müstəqil iş növlərindən istifadə təhsil fəaliyyətinin formalarını dəyişir, onların səmərəliliyini artırır, fəallığı, müstəqilliyi, əzmkarlığı təşviq edir. İngilis dilində kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil iş elə təşkil edilməlidir ki, tələbələrin qrammatikanı öyrənmələri, dilin mənimsənilməsinə töhfə verməklə yanaşı, həm də onları gələcək müstəqil işə hazırlasın. Tələbələrin

İngilis dilinin öyrənilməsində müstəqil işləməyə marağını qorumaq üçün ən mühüm şərtlər real-həyat situasiyaları ilə əlaqədar qeydlərin kommunikativ qrammatika bacarıqlarının düzgün və səlis tətbiqi ilə aparılması, müəllim tərəfindən nəticələrin düzgün qiymətləndirilməsi, təhsilin cari və gələcək problemlərinin həlli üçün bu işin əhəmiyyətinin vurğulanmasıdır.

Müstəqil işin idrak fəaliyyətinin bir növü kimi qiymətləndirildiyini yuxarıda qeyd etmişdik. O zaman belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xarici dilin mənimsənilməsində istifadə olunan müstəqil işin əsas subyektivi fərdi keyfiyyətlərinin məcmusunda peşə qabiliyyətlərini daha da təkmilləşdirmək üçün xarici dil bilikləri əldə edən tələbənin özüdür. Tələbələrinin müstəqil işinin nəticəsi kimi xarici dildə ünsiyyət vasitəsilə mütəxəssis şəxsiyyətin, peşəkar bacarıqlarının təkmilləşməsi və peşə fəaliyyətinin fərdi üslubunun formalaşmasını göstərmək olar.

Buradan belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, fənlərin nəzəri əsaslarının tələbə və ya şagird tərəfindən tam mənimsənilməsi, onların nəzəri biliklərini praktiki şəraitdə işlətməsi və bu bilikləri peşə problemlərinin həllində istifadə etmək bacarıqlarının inkişafı şəxsin yaradıcı mütəxəssis kimi yetişməsi, onun müstəqil öyrənmə prosesində özünə uyğun üslubu seçməsində böyük rol oynayır.

Müstəqil işi tədqiq edərkən tələbənin qabiliyyətlərinin müstəqil işin təşkilindəki roluna diqqət yetirmək lazımdır. Bu zaman qabiliyyət anlayışının mahiyyətinə diqqət yetirmək lazımdır.

Qabiliyyət elə fərdi psixi xüsusiyyətdir ki, şəxsin müəyyən bir fəaliyyət sahəsində hər hansı bir işi uğurlu formada icra etməsində əsas rol oynayır. Qabiliyyəti tədqiq edərkən müxtəlif fikirlər ilə rastlaşmaq mümkündür ki, bunlardan biri də Aristotelin qabiliyyət anlayışını gizli keyfiyyətlər, güclər, mahiyyətlər kimi qəbul edərək onların arxa planında müəyyən faktların durduğunu vurğulamasıdır. Bir digər fikir isə Cenevrə Universitetinin professoru Eduard Klaparedin 1923-cü ildə qabiliyyət anlayışını zehni qabiliyyət ilə eyniləşdirərək bir növ bu anlayışı daha dar bir çərçivəyə salmasıdır. B.M.Teplov qabiliyyətlər haqqında ümumi bir nəzəriyyə təqdim etməyin mümkün olmadığını, bu məhfumun tədqiq olunmasına ehtiyac olduğunu qeyd edirdi.

Qabiliyyət anlayışı Eduard Klaperin qeyd etdiyi kimi yalnız zehni qabiliyyətdən ibarət deyil. Eyni zamanda araşdırma apararkən hissiyyat-hərəkət, qavrama, təxəyyül, əqli və kommunikativ qabiliyyət kimi təsnifatlarla rastlaşmaq mümkündür.

Tələbənin və ya şagirdin təlim və təhsil prosesində qabiliyyətlərini düzgün formada təqdim etməsi və onlardan lazım olduqda doğru istifadəni mənimsəməsi də bir növ tələbənin həmin qabiliyyətlərinin əlverişli yaş dövrlərində formalaşması ilə bağlıdır. Buradan belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki, hər hansı bir qabiliyyətin formalaşması şəxsiyyətin uyğun yaş dövründə qazanmaq istədiyi nailiyyətlər, əldə etdiyi uğurlar, eyni zamanda meyil və istəyindən asılı olaraq inkişaf edir. Əlbəttə, qabiliyyətlərin formalaşmasında fərdi psixoloji xüsusiyyətləri danmaq qeyri-mümkündür.

Qabiliyyət fərdin psixoloji xarakteri və fərdi keyfiyyətlərindən asılıdır. Qabiliyyət anlayışını hər hansı bir hərəkəti yerinə yetirmək üçün şəxsin həmin anda sahib olduğu keyfiyyət, imkan, təcrübə, istedad, bacarıqlar və sair toplusu kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu zaman sual yaranır: Əgər qabiliyyət öz daxilində bacarıqları da toplayan mürəkkəb anlayışdırsa, bu zaman bacarıq nədir?

Bacarıq isə hər hansı bir fəaliyyətin icrası zamanı şəxsin həmin fəaliyyəti rahatlıqla icra etməsi, eyni zamanda bu və ya digər prosesin icrasında düzgün və məhsuldar yol və vasitələrin, həmçinin üsul və priyomların təşkilini asanlaşdırmaqla yanaşı, şəxsiyyətin hər hansı bir fəaliyyətə olan meylinin, istəyinin sabitliyi ilə özünü büruzə verir. Ümumiləşdirsək, bacarığı fəaliyyətin məqsədinə çatması üçün istifadə edilən funksional sistemin mülkiyyəti kimi qiymətləndirmək mümkündür. Qabiliyyət isə hər hansı bir fəaliyyətin uğurlu formada həyata keçirilməsini təmin etməklə yanaşı, yalnız bilik və bacarıqdan ibarət olmayan və onların mənimsənilməsinin tezliyini, çətinlik və ya asanlığını müəyyən edən xüsusiyyətdir, daha dəqiq desək, psixoloji xüsusiyyətdir. Şəxsiyyətin əldə etdiyi nailiyyətin və uğurun arxa planında müxtəlif qabiliyyətlər olduğu kimi, eyni zamanda da müxtəlif bacarıqlar da durur.

Müstəqil işin təşkilində şəxsiyyətin yaradıcı və tədqiqatçı qabiliyyətlərinin özünəməxsus rolu vardır. Belə ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, müstəqil iş şəxsiyyətin beyninin məhsulu olmaqla yanaşı, onun yaradıcı fəaliyyəti və bu fəaliyyəti icra etməsi üçün lazım olan informasiyaları araşdırması, tədqiq etməsi və onlara əsaslanaraq verilən tapşırığı yerinə yetirməsi prosesidir. Beləliklə, müstəqil işin təşkili, düzgün formada irəliləməsi, xətasız formada verilən tapşırıqların yerinə yetirilməsi, onların ehtiva etdikləri məqsədlərinə tam çatmasında, şagird və ya tələbənin gələcək elmi-tədqiqat fəaliyyətində şəxsin yaradıcı və tədqiqatçı qabiliyyətlərinin özünəməxsus rolu var.

Müasir dövrdə iqtisadi, mədəni əlaqələrin genişlənməsi, insanların başqa bir ölkədə təhsil almaq, işləmək, yaşamaq, eyni zamanda şəxsi məqsədlər üçün səfərlər etmək imkanlarının olması, siyasi görüşlərin beynəlmiləl dillərdə olması kimi səbəblərə görə bu günün tələbəsi öz dünyagörüşü, bilikləri, ilkin dilində və ikinci dil kimi seçdiyi dildə səlis ünsiyyət qura bilməsi ilə digərlərindən fərqlənməlidir. Bütün bu və ya digər xüsusiyyətlərə sahib olması üçün əksər müəllimlər tələbənin təlim prosesinin mərkəzində olmasını, təlimin məsuliyyətini öz üzərinə götürməli olduğunu və bunun üçün tələbə müstəqilliyini inkişaf etdirməyi tövsiyyə edir.

Təlim prosesinin əsasında tələbə durduğu kimi, bu prosesdə tələbə fəaliyyətinin əsasında tələbənin müstəqillik səviyyəsi durur. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir tələbənin fəaliyyətində müəyyən qədər müstəqillik mövcuddur. Lakin təlim prosesində tələbənin fəallıq və müstəqillik dərəcəsinin təşkil olunması da, özlüyündə xüsusi əhəmiyyətə sahibdir.

Tələbənin müstəqil işdən istifadə etməsi onun təkmilləşdirilmiş akademik fəaliyyətinin formalaşması üçün vacibdir. Digər tərəfdən müstəqil fəaliyyət göstərən tələbənin motivasiyası və özünə-inamı digər tələbələrdən daha çox olur.

Müəllim tərəfindən müstəqil işə sövq edilən istər şagird, istərsə də tələbə öz hədudlarını, məhdudiyyətləri daha yaxşı müəyyənləşdirə və onları idarə etmək qabiliyyətini özündə formalaşdırmağı öyrənir.

Müstəqil işin təşkili təkcə tələbə üçün yox, həmçinin də həmin işi təşkil edən müəllimlərə müəyyən bacarıq və qabiliyyətlər mənimsədir. Müəllimlər tələbə üçün

müxtəlif tipli tapşırıqlar hazırlamağı öyrənirlər. Eyni zamanda müstəqil işin ən vacib tərəflərindən biri də sosial inteqrasiyanı inkişaf etdirməsidir.

Müstəqil işin təşkilində strategiyalar mövcuddur. Müəllimin tələbəni tədris prosesində, eyni zamanda dərscənkənar fəaliyyətlərdə öz vəzifə və öhdəliklərini düzgün formada, müstəqil icra etməyə təşviq etməlidir. Bu zaman müəllimin istifadə etdiyi səmərəli yol və priyomlar müstəqil işin təşkili strategiyaları hesab edilir. [48, s.72]

1.2. Müstəqil işin kommunikativ qrammatikanın tədrisində rolu

İstənilən dilin mənimsənilməsi və öyrənilməsi prosesində həmin dilin qrammatik əsasının və qrammatik bazasının öyrənilməsinin özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, istər akademik səviyyədə, istərsə də gündəlik ünsiyyət məqsədləri ilə xarici dilin tədrisi prosesində tələbənin düzgün və səlis formada, səhsiz və dilin ədəbi normalarına uyğun ünsiyyət qurması, fikri dəqiqliklə çatdırma bilməsi üçün şəxsin qrammatik qaydaları dərinləndirən bilməsi və həmçinin də onları praktikada tətbiq edərək aktiv mənbə kimi istifadə etməyi olduqca vacibdir.

Beynəlxalq əlaqələrin genişləndiyi, dünya dövlətlərinin bir-biri ilə iqtisadi və siyasi münasibətlərinin dərinləşdiyi, millətlərarası interferensiyanın inkişaf etdiyi bir zamanda istər dil daşıyıcısından, istərsə də akademik və ya xüsusi məqsədlər üçün istifadə edən şəxsdən dildən düzgün istifadə tələb olunur. Tələbənin dilin incəliklərini bilərək, səhsiz və səlis ünsiyyət qurmaq bacarığı onun gələcək karyerası üçün yol açır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, dildən yalnız ünsiyyət üçün, yəni fikri ifadə etmək üçün istifadə etmək heç də düzgün deyildir, şəxsiyyətin nitqi aydın, anlaşılıq, səlis, səhsiz və akademik səviyyədə düzgün olmalıdır.

Dilin qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənmək və onlardan düzgün formada istifadə etmək fikirləri həm yazılı, həm də şifahi formada düzgün çatdırmağı, eyni zamanda qarşıdakının şifahi və yazılı nitqinin düzgün anlaşılmasını təmin edən əsas faktorlardan biridir. Xarici dili öyrənməyə çalışan şəxs həmin dilin qrammatik, leksik, sintaktik xüsusiyyətləri ilə tanış olarkən onu istər ixtiyari, istərsə də qeyri-

ixtiyari formada öz ana dili və ya birinci dili ilə müqayisə edir və nəticə etibarilə, dillərə tipoloji baxış bucağından yanaşmağı öyrənir.

Hal-hazırda həm orta məktəblərdə, həm də ali təhsil ocaqlarında tələbələrin qrammatik dil bacarıqlarını inkişaf etdirmələri və onlardan istifadə vərdişlərinin öyrədilməsi məqsədi ilə xarici və ya ikinci dilin qrammatik bazasının tədrisi təlim proqramının bir hissəsinə çevrilmişdir. Əsas məqsəd biliklərin mənimsənilməsi, mənimsənilən biliklərin bacarıq formasında həm yazılı, həm də şifahi nitqdə özünü büruzə verməsi və davamlı və ardıcıl praktika nəticəsində bu bacarıqların şagird və ya tələbənin əsas dil vərdişlərinə çevrilməsidir.

Dilin tədrisindən danışarkən qrammatikanın başlıca rola sahib olduğunu vurğulamaq lazımdır. Odur ki, həmin prosesdə qrammatika ilə kommunikasiyanın vəhdətinin təşkili məqsədilə qrammatikanın kommunikativ təliminin rolunun və yerinin düzgün şəkildə müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Başqa sözlə, keçilən istənilən hər hansı bir mövzunun tədrisində şagird və ya tələbənin öyrənməli olduğu strukturalın kommunikasiya ilə əlaqəsinin əsaslandırılması vacibdir. Aydın ki, mənimsənilən dil və nitq strukturunun kommunikasiya prosesində adekvat şəkildə istifadə etmək strategiyalarının tələbələrə aşılması onların xarici dildən istifadə edərkən özünəəminlik hissini inkişaf etdirir. Beləliklə, dilin kommunikativ funksiyasının tələbələrə aşılmasını qrammatik biliklər üzərində qurmaqla həyata keçirmək məqsədəuyğundur. Qrammatikanın kommunikativ yönümlü təlimi qrammatik vərdişlərin şifahi nitq, dinləyib-anlama, oxu və yazı vərdişlərinin formalaşdırılması kontekstində inteqrativ şəkildə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Beləliklə, qrammatika dilin kommunikativ şəkildə istifadə olunması üçün tədris prosesində tələbələrə aşılmalıdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə xarici dilin qrammatikasının tədrisində əsas iki yanaşmadan istifadə olunur ki, bunlardan biri deduktiv yanaşmadır. Deduktiv yanaşmanın əsas mahiyyəti qaydanın tətbiqi formada tədrisi və tətbiqi çalışmaların timsalında davam etdirilməsidir ki, bu zaman əsas məsuliyyət elə tələbənin özünün üzərinə düşür.

Bir digər yanaşma olan induktiv yanaşmada isə çalışmalar nümunə kimi istifadə olunur, qayda aydın şəkildə müəllim tərəfindən izah edilir və bu yanaşmanı

digərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də tələbənin fəal olamsı və qaydaları özünün əsaslandırmasıdır. Hər iki yanaşmanın istifadəsinin təlim prosesinə müsbət təsirləri var, məsələn: induktiv yanaşma zamanı tələbə bir növ əqli fəaliyyətə cəlb olunur və daha çox yaradıcı formada iştirak edir, deduktiv yanaşmada isə müəllim zamana qənaət edə bilər.

Qrammatik qaydaların tədrisi zamanı şagirdlərin tələb və ehtiyaclarının nəzərə alınaraq dil materiallarının, tədris olunacaq mövzuların və sillabusun təşkil olunması şəxsiyyətin gündəlik həyatında, yaxud akademik karyerasında aktiv formada istifadə edə biləcəyi qaydaları mənimsəməsi vacib və əhəmiyyətli xüsusiyyətlərdən biridir. Təlim və tədris prosesində müəllimin öhdəsinə düşən çətin, məsuliyyətli vəzifələrdən biri düzgün tapşırıq və çalışmaların seçilməsidir. Belə ki, peşəkar metodist şagird və ya tələbənin xarici dili öyrənərkən qarşılaşdığı çətinlikləri aradan qaldıracaq çalışma və tapşırıqları onların dil səviyyələrinə, keçdikləri qayda və lüğət tərkibinə uyğun olaraq elə təşkil etməlidir ki, tələbənin tədris olunan mövzuda olan çətinlikləri aradan qalxsın, həmçinin də bu tapşırıqlar vasitəsi ilə tələbə öyrəndiyi qaydaları aktiv formada istifadə edə bilsin. Bütün bunlar tələbənin kommunikativ səriştəyə yiyələnməsinə bilavasitə təsir edən amillərdən hesab olunur.

Beləliklə, ingilis dili dərslərində məhsuldar, kommunikativ qrammatika bacarıqlarını formalaşdırmaq məqsədilə müstəqil iş prosesini müxtəlif tapşırıqlar sistemi ilə həyata keçirə bilərik. Tapşırıqlar sistemini 3 qrupa bölə bilərik:

- 1) nitq və yazıda yeni qrammatik strukturlarla tanışlıq üçün tapşırıqlar sistemi;
- 2) nitq və yazıda söz forması, söz birləşməsi/cümlə səviyyəsində yeni qrammatik strukturların avtomatlaşdırılması üçün tapşırıqlar sistemi;
- 3) müxtəlif kommunikativ situasiyalarda nitq səviyyəsində yeni qrammatik strukturların avtomatlaşdırılması üçün tapşırıqlar sistemi

N.K.Skliarenko tərəfindən təklif olunan məşq növləri[36, s.153] ilə yanaşı müstəqil iş zamanı İ.P.Zadorojnanın təklif etdiyi məşq növlərinə [30, s.291] nəzər salaq. 1-ci qrup sistemə aşağıdakı tapşırıqlar daxildir:

- verilmiş cümlələrdə istifadə olunan yeni qrammatik strukturlar arasında əlaqənin müəyyən edilməsi;

- yeni qrammaik strukturların işləndiyi ifadələrlə razılaşıb razılaşmadığınızdan asılı olaraq, yanlış olanları bildirmək;

-verilmiş modeldən istifadə edərək cümlə quruluşunun əvəzlənməsi yolu ilə yeni qrammatik strukturları bərpa etmək.

2-ci qrup sistemə aşağıdakı tapşırıqlar aiddir:

- əvəz ediləcək qrammatik kateqoriyanın növünə uyğun olaraq cümlələri dəyişdirmək və cümlədə aşağıdakı bütün dəyişiklikləri yaratmaq: məchul növdə olan bütün cümlələri yenidən yazmaq, keçmiş zaman formalarından istifadə edərək hekayəni yenidən yazmaq;

-açar sözlərdən istifadə etməklə və ya açar sözlərsiz bir qrammatik formanı digəri ilə əvəz etməklə cümlələri dəyişmək;

-verilmiş variantlardan qrammatik formaların seçilməsi, cümlə və ya mətdəki boşluqların doldurulması;

-qrammatik səhvlərin düzəldilməsi;

-cümlə və mətdəki boşluqların müvafiq artıql, sifət, əvəzlik, fel, söz önü forması ilə doldurulması;

-düzgün qrammatik formalardan istifadə etməklə cümlə və ya mətdəki boşluqları mötərizədə verilmiş sözlərlə doldurmaq;

- A sütununun başlanğıcı ilə B sütununun sonunu uyğunlaşdırmaqla cümlələr qurmaq

-sözlərin, ifadələrin və cümlələrin ingilis dilindən ana dilinə və ya əksinə tərcümə edilməsi;

-verilmiş modeldən istifadə edərək cümlələrin qurulması [30, s.292].

3-cü qrup sistemə aşağıdakı məşqlər və tapşırıqlar daxildir:

-müəyyən qrammatik strukturdan istifadə etməklə müzakirələr aparmaq, təsvir və ya hekayə qurmaq. Bu məşqlər adətən şəkillər və təlimatlarla müşayiət olunur. Məsələn, tələbələrdən müəyyən həyat situasiyalarında olan insanların şəkillərinə baxmaq və onların məşğuliyyəti ilə bağlı məntiqi fərziyyələr irəli sürmək tələb oluna bilər.;

-müvafiq vəziyyətə uyğun olaraq müəyyən qrammatik strukturlardan istifadə edərək cümlələr qurmaq və cümlələrdən istifadə edərək hekayə danışmaq;

- əvəllər oxunmuş və ya eşidilmiş mətni yeni qrammatik strukturdan istifadə etməklə təkrar danışmaq;

- yeni qrammatik strukturlardan istifadə etməklə dialoqlar qurmaq və ya nitq söyləmək;

-əlavə məlumat kimi verilmiş yazılardan istifadə etməklə yazılı mətndəki boşluqları qrammatik formada olan sözlərlə doldurmaq.

Beləliklə, ingilis dilində kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin təşkili və formalaşdırılmasının səmərəli yollarından biri kimi 3 qruplu tapşırıqlar sistemi qrammatik bacarıqların mənimsənilməsi prosesini asanlaşdıran, tələbələrə yaradıcı və müstəqil olmağa sövq edən faydalı model sayıla bilər.

İngilis dilinin tədrisi prosesində tələbələrin müstəqil işi təhsil fəaliyyətinin ən universal növü kimi çıxış edir. Uğurlu öyrənmənin ilkin şərtlərindən biri tədris materialı üzərində müstəqil işləmək bacarıqlarını inkişafıdır. Müstəqil fəaliyyət bacarıqlarının inkişafı üzrə iş tələbələrin ingilis dilində dərin bilik əldə etməsinə yönəldilməlidir. Bu məqsədlə təlim məşğələlərinin rəşional təşkili, müstəqil iş üçün fərđi tapşırıqların köməyi ilə, həmçinin tələbələrin müstəqilliyini və yaradıcılığını inkişaf etdirməyə yönəlmiş müasir təlim metodlarından istifadə etməklə nail olmaq olar.

II FƏSİL. KOMMUNİKATİV QRAMMATİKANIN TƏDRSİNDƏ MÜSTƏQİL İŞİN TƏŞKİL OLUNMASININ PRAKTİK ƏSASLARI

2.1. Kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin təşkili zamanı yaranan problemlər və onların həlli yolları

Xarici dil öyrənməyin bir neçə aspekti var. Bu cəhətlərdən biri də kommunikativ qrammatikadır. Xarici dildə danışmağı öyrənməkdə kommunikativ qrammatika mühüm rol oynayır; bir növ lüğətin əsasını təşkil edir. Kommunikativ qrammatikanın öyrənilməsi və fikirlərin düzgün ifadəsi, həmçinin şifahi və yazılı nitqdə qrammatik formaların tanınması qrammatik bacarıqların inkişafı ilə baş verir. Siz hələ də müəllimlərin dediklərini eşidə bilərsiniz: “Mənim tələbələrim qrammatikanı bilirlər, lakin danışarkən səhv edirlər” və ya əksinə, “Onlar danışa bilirlər, lakin qrammatikanı bilmirlər”. Bu səbəbdən bu gün qrammatikanın öyrənilməsində kommunikativ yanaşmadan istifadə etmək çox vacibdir.

Qrammatikanı bilmək nə deməkdir? Qrammatik biliklər tələbələrin şifahi və yazılı nitq fəaliyyətinin inkişafına kömək edir. Şagirdlərin üslubi bacarıq və bacarıqlarının formalaşmasında qrammatik biliklərin rolu müstəsnaadır. Qrammatik hadisələr, məfhumlar dilin müşahidələrindən yaranır, insan təfəkkürü bu mücərrəd anlayışları sistemləşdirir, cilalayır, qanunauyğunluqları, tərifləri yaradır, nitqin düzgün qurulması üçün tətbiq edir [10, s.80].

Kommunikativ qrammatikanın tədrisinə nə daxildir? Kommunikativ qrammatikanın öyrənilməsi qrammatik qayda və hadisələrlə yanaşı, qrammatik konstruksiya və strukturlardan istifadə kimi qrammatik bacarıqları da əhatə edir. Qrammatik vərdişlər iki qrupa bölünür: reseptiv və məhsuldar.

Reseptiv qrammatik bacarıqlara qulaq asmaq və oxumaq, məhsuldar vərdişlərə isə danışma və yazmaq daxildir. Məhsuldar vərdişlərə qrammatik forma və konstruksiyalar yaratmaq və istifadə etmək, onları vurğulamaq, oxuyarkən qrammatik konstruksiyaları müəyyən etmək, yazı zamanı qrammatik hadisələrdən istifadə etmək bacarığı daxildir.

Qrammatik quruluşu tanımaq və onu qəbuledici qrammatik bacarıqların mənasına uyğunlaşdırmaq, bir qrammatik quruluşu digər oxşar strukturlardan ayırmaq bacarığı, ingilis dilində sadə cümlənin quruluşunu və söz sırasını müəyyən etmək, mürəkkəb cümlənin quruluşunu müəyyən etmək, məntiqi, gərgin, səbəb - Nəticəyə tabe və tabe münasibətləri müəyyən etmək bacarığı daxildir. Yu.N. Solovova qeyd edir ki, bəzi şagirdlər qrammatik qaydanı uzun müddət istifadə etdikdən sonra belə müəyyən etməkdə çətinlik çəkirlər. Bu səbəbdən Yu.N. Solovova qrammatik qaydaların bütün formalarını lövhəyə yazır: təsdiq, sual və inkar, bu konstruksiyanın formasını başqa konstruksiyaya qismən oxşar forması ilə müqayisə edir, şagirdləri tədris prosesinin passiv deyil, fəal iştirakçılarna çevirir, habelə ardıcılıqla qrammatik forma. qrammatik formanı daha yaxşı yadda saxlamaq üçün kontekstlə əlaqəni nəzərdə tutur [52, s.78].

Kommunikativ qrammatikanın öyrənilməsi xarici dilin öyrənilməsinin ən vacib aspektlərindən biridir, çünki qrammatika olmadan tam ünsiyyət baş tuta bilməz. Şübhə yoxdur ki, dili öyrənmək üçün qrammatik qaydaları bilmək lazımdır. Bununla belə, son onilliklərdə intensiv şəkildə inkişaf edən kommunikativ tədris metodu ingilis dilinin bütün aspektlərinə, eləcə də qrammatikaya təsir göstərmişdir.

İngilis dilinin qrammatikasını kommunikativ şəkildə öyrədərkən əsas diqqət danışıq bacarıqlarının inkişafına yönəldilir və hər hansı qrammatik qaydaları əzbərləmək əvəzinə müəllim şagirdlərə təcrübə yolu ilə öyrətməli, tələbələr isə qrammatik qaydaları intuitiv şəkildə öyrənməlidirlər. Qrammatika ənənəvi olaraq iki yolla tədris olunur - deduktiv və induktiv.

Deduktiv yanaşmada müəllim əvvəlcə yeni qrammatik materialı təqdim edir, qaydaları izah edir, misallar gətirir, qaydanı misallarla əsaslandırır, sonra isə şagirdlər bir sıra tapşırıqlar yerinə yetirirlər. Deduktiv yanaşmanın əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, yeni qrammatik materialın izahına daha az vaxt sərf olunur, lakin bu yanaşma şagirdlərin fəaliyyət azadlığını məhdudlaşdırır. Bu üsul passiv və formaldır. Deduktiv yanaşma çərçivəsində yeni qrammatik materialın öyrənilməsini üç əsas mərhələyə bölmək olar:

1. Yeni qrammatik materialı izah edin. Bu mərhələdə müəllim şagirdlərə bir sıra yeni qrammatik konstruksiyalar nümunələri yazır, onların işlənməsini, sual və inkar formalarının formalaşmasını, qısa cavab nümunələri və s. qeydləri izah edir.

2. Yeni qrammatik materialın mənimsənilməsi. Bu mərhələdə tələbələr bütün qrup tərəfindən dərhal yoxlanılan bir sıra sadə tapşırıqları yerinə yetirirlər. Bu mərhələdə müəllimin şagirdlərin yeni qrammatik materialı mənimsəməsinə nəzarət etməsi xüsusilə vacibdir.

3. Yeni qrammatik material üzərində məhsuldar iş. Bu fəaliyyətlərə dialoqlar yaratmaq, müxtəlif mövzuları müzakirə etmək, şəkillərdə oxşar və fərqli cəhətləri axtarmaq və s. kimi problemlər daxildir [23, s.78].

İnduktiv yanaşma qrammatikanın modellər əsasında öyrədilməsi deməkdir. Bu yanaşmada müəllimin verdiyi misallar silsiləsi əsasında şagirdlər nümunələr əsasında qayda hazırlayırlar. Bu üsul şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirir, onlara dil üzərində müstəqil və fəal işləməyə imkan verir. Şagird düşünür, təhlil edir, qrammatik formaları tapır, onun mənasını müəyyənləşdirir və ümumiləşdirir. Bu zaman qrammatik material şagird tərəfindən şüurlu şəkildə mənimsənilir.

İnduktiv metodun digər üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, şagirdə qrammatik materialın möhkəm təsbitini təmin edir. İnduktiv yanaşmanın əsas üstünlükləri söz ehtiyatının zənginləşdirilməsi, sabit ifadələrdən istifadə etmək bacarığının inkişafı, söz ehtiyatının və şifahi nitqin başa düşülməsi və s.. Qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrə şərait yaratmaq və bacara bilmək azadlığı verilir. canlı nitqdən qrammatik qaydaları çıxarın.

Qrammatikanın öyrənilməsində istifadə olunan induktiv yanaşma və bu yanaşmada istifadə olunan üsullarla tanış olaq. İnduktiv yanaşma iki üsuldan istifadə edir: struktur metod və kommunikativ metod.

Struktur metodda qrammatik materialın tədrisinin mərhələləri bunlardır: nitq nümunələrinin dinlənməsi, nümunələrinin xor və ya fərdi şəkildə tələffüzü, qrammatik konstruksiyalardan istifadə etməklə sual-cavab tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi.

Yazılı fəaliyyətin məzmun sahələrində şagirdlər sosial və ünsiyyət bacarıqlarına (inşa, layihə, məktub, dəvət və s.) yiyələnir, planlaşdırır, təhlil edir, izah edir, ümumiləşdirir. Yazı vasitəsilə onlar öz fikirlərini qiymətləndirə, dünyəvi münasibətlərdə və onlayn layihələrdə iştirak edə, demokratiyada fəal iştirak edə bilirlər.

Məzmun baxımından ingilis dilinin tədrisi zamanı yazı bacarıqlarının inkişafı üçün tələblər aşağıdakılardır [1, s.23]:

- yazının digər nitq fəaliyyəti növləri ilə əlaqələndirilməsi (dinləmə-yazma, danışmaq-yazma, oxuma-yazma);
- Məktubda kəmiyyət və keyfiyyət əlaqələri - fikirlərin təfərrüatlı, səlis və səhvsiz təqdim edilməsi nəzərə alınmaqla;
- Hesabat, təsvir və s. məqalələr. xarakter növlərinin nəzərə alınması;
- tələbələrin maraqlarına və yaş səviyyəsinə uyğun olaraq tədqiqat mövzusunun seçilməsi;
- İstənilən mövzuda yazılı təqdimat bacarıqlarını inkişaf etdirmək.

Yazı daha ciddi və dil qanunlarına tabe olan fəaliyyət növü kimi başa düşülür. Şagirdlər eşitdiklərini düzgün yazmaq üçün qrammatik nümunələrdən və birləşmələrdən istifadə edərək yazı vasitəsilə fikirlərini daha geniş şəkildə ifadə edirlər. Sərbəstlik, planlaşdırma, yeni layihələr yaratmaq, müxtəlif yazı sxemləri tərtib etmək bacarığı qazanırlar.

Oxu və yazı qrafika vasitəsi ilə həyata keçirilir. Yazıçı əvvəlcə (qulaqdan eşidərək) təsbit edilən səs komplekslərini təsəvvür edir və ya qəbul edir. Sonra onları müvafiq qrafik simvollar ilə əlaqələndirir. Yazının metodu - qrafik simvol ilə səsin əlaqələndirilməsi qabiliyyəti, ümumi mexanizmlərlə əlaqəli kompleks psixoloji və psixolinqvistik prosesdir. Yazı metodu aşağıdakı mexanizmlərdən ibarətdir:

1. Anlaşma mexanizmi (semantik əlaqələrin yaradılması). Birinci səviyyədə onun hərəkəti konsepsiyalar arasında semantik əlaqələrin qurulmasında ifadə edilir; ikincisi - təsvir edilən hadisələrin məntiqi və sözlər arasındakı əlaqə şəklində müəyyən edilən təklifin üzvləri arasındakı əlaqələr; Üçüncü səviyyə yeni olan məlumat və mövzu arasında qalan əlaqədir.

2. Əvvəlcədən sintez mexanizmi. Bu mexanizmi şərtləndirən əsas amil yazıçının daxilindəki sözləri özünəməxsus ifadə etməsi, sözlərarası bağlılıq və sözlər arasındakı əlaqələr vasitəsilə ötürüləcək məlumatın aydın şəkildə ifadə edilməsidir. Yaddaş mexanizmi. Yaddaş yazılarda xüsusilə mühüm rol oynayır. Mətn yazarkən sözün mövzusu daim yaddaşda saxlanılmalıdır. Əməliyyat yaddaşı materialın təşkili və saxlanması vasitəsi kimi xidmət edir.

Yazılı nitq yazılı linqvistik əlamətlərdə düşüncələrin formalaşdırılması üsuludur. Yazılı nitq həm öyrənmə vasitəsi, həm də məqsədidir. Yazılı nitqə - məktub, ön söz, imla, inşa, ekspozisiya və s. aiddir [47, s.19].

Xarici dillərin tədrisində verilmiş materialların dinləyiciyə çatdırılması üçün müxtəlif metod və priyomlardan istifadə olunur. Dilin tədrisinin ən çətin özəlliklərindən və xüsusiyyətlərindən biri tədris olunan materialın auditoriyanın ana dilində qarşılığının olmamasıdır. Belə çətinliklər ingilis dilinin tədrisi zamanı da qarşıya çıxır. Dil tədrisinin ən problematik aspektlərindən biri də kommunikativ qrammatik materialın auditoriyaya çatdırılması və onun qavranılması prosesidir. Bu sahədə bir çox tədqiqatlar aparılmış və mühüm elmi nəticələr əldə edilərək praktikaya tətbiq olunmasına rəğmən bu sahədə bir sıra çətinliklər hələ də öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Kommunikativ qrammatikanın tədrisinin ən innovativ və müasir tətbiqi üsulu haqqında ümumiləşdirmə; hansı növ tədris prosesləri tətbiq etmək və praktiki əhəmiyyətini işıqlandırmaq vacib məsələlərdəndir. Müasir ingilis dilinin kommunikativ qrammatikasının tədris texnikalarının geniş çeşidlərinin ümumi xarakteristikasını araşdırarkən müəyyən etdik ki, tədris prosesini planlaşdırmadan öncə, tədrisinə start verəcəyimiz mövzunun nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmalıyıq. Tədris etdiyimiz “Kommunikativ qrammatika” başlığı altında hansı tapşırıqlar və mənalar gizlənmişdir və strukturun öyrənilməsinə nələr aid edilməlidir kimi məsələlər tədrisin başlanmasından öncə öyrənilməlidir.

Bəzi qrammatik materialların öyrədildiyi dildə paralelləri olduğu üçün onlara yiyələnmək və qavramaq asan həyata keçir. Kommunikativ qrammatik materialların digər bir qisminin isə auditoriyanın ana dilində paralelləri olmasa da onlar bəsit

olduğu üçün qavranılması asan olur. Lakin bir sıra qrammatik materiallar vardır ki, onların paralelləri qarşı dildə olmadığı, habelə çətin olduqları üçün tədrisində bu və ya digər formada çətinliklər qarşıya çıxır. Onların bəziləri sadə qrammatik struktur olsa da, onların öyrənilməsi və işlənmə yerini (müəyyən və qeyri müəyyən artıql kimi) müəyyən etmək çətinlik yaradır. Buraya şifahi nitqdə tədris olunan kommunikativ qrammatik strukturun nümunələrini necə başa düşmək, onların yazılı formalarını necə müəyyən etmək, onlardan həm şifahi və həm də yazılı nitqdə necə istifadə etməni, kontekstdə onların mənalarını necə anlamaq və onlardan istifadə etməklə semantik mənalı ifadələrin düzəlməsini tətbiq etmək kimi məsələlər ortaya çıxır. Kommunikativ qrammatikada bəlli bir qrammatik strukturu tədris edərkən, biz tələbələrə kifayət qədər müxtəlif lakin, əlaqəsi olan materiallar vasitəsi ilə qarşıya qoyulan tapşırığı yerinə yetirməyə çalışırıq.

İngilis dili linqvistlərinə görə, dörd əsas metod ingilis dilinin kommunikativ qrammatikasının tədrisində nəzərə alınmalıdır [5, s.89]:

- 1) Təqdimat;
- 2) İzolyasiya və izahat;
- 3) Praktika;
- 4) Test.

Ənənəvi təcrübədə biz qrammatikanın tədrisi prosesində, qrammatik struktur materialını auditoriyaya təqdim etməklə başlayırıq. Təqdimatın məqsəd və vəzifəsi strukturun auditoriya iştirakçılarının qavramasına nail olmaqdan ibarətdir. Burada məqsəd məlum kommunikativ qrammatik materialın forma və məzmunu həm yazılı, həm də şifahi nitqdə işlənmə yerinin öyrədilməsi və qısa müddətli yaddaşa həkk olunmasıdır. Bu zaman müəllim və ya tələbə qısa bir hekayəni və ya dialoqu mətn kitablarından seçərək oxuyur və tədris olunan qrammatik strukturu analiz edərək anlamağa və qavramağa çalışır. Bunun davamı olaraq, yəni qısa müddətli yaddaşa məlumatların ötürülməsi üçün tələbələrdən verilmiş mətni ucadan oxumaq, təkrarlamaq və ya mətndəki müvafiq hissələri köçürmək tapşırığı verilə bilər.

Kommunikativ qrammatik material asan və tez qavranıldığı halda isə təqdimat mətni bir və ya iki cümlədən artıq olmaya bilər. “İzolyasiya və izahat” adlanan ikinci

metod isə qrammatik kontekstin təqdimat prosesindən sonra qrammatik məsələlərin özünün üstündə dayanmaq zərurətini ehtiva edir. Bu zaman onların necə səslənməsi və qarşılıqları, onların anlamı, işlənmə dərəcəsi, yeri və tətbiq olma qaydaları üzərində iş aparılmalıdır. Burada əsas məqsəd dinləyicilərin və öyrənənlərin strukturun müxtəlif aspektlərini başa düşməsidir. Bəzi dərslərdə dinləyicilərə ana dillərində müəyyən məsələlərin izahı, tərcüməsi və ümumiləşdirilməsi verilə bilər [44, s.89].

Akademik siniflərdə və qrammatik strukturun kifayət qədər çətin aspektlərinin tədris olunduğu yerlərdə bu mərhələ daha çox, sadə və ya ana dilinə paralel ola bilən qrammatik strukturun tədrisi zamanı isə daha az vaxt apara bilər. Praktiki metoda gəldikdə bu mərhələ müxtəlif sinif və ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsindən ibarətdir. Bu proses qısa yaddaşa həkk olunmuş materialların uzun müddətli yaddaşa transfer olunmasında böyük rol oynayır.

Qavranılması çətin olan kommunikativ qrammatik strukturlarda biz yazılı və şifahi formaların manipulyasiyasına vaxt ayırmaqla, məzmunu üstünlük verməməklə başlaya bilərik. Belə praktikalar adətən ayrıca tapşırıqlar verməklə (praktik edilmək üçün strukturu nümunə olaraq istisna olmaqla aralarında xüsusi bağlantı olmayan müxtəlif sözlər, frazalar və ya cümlələr) yerinə yetirilir. Bu tip tapşırıqlar aşağıdakı kimi olur:

Nöqtələrin yerini doldurmaq (dinləyici müvafiq yerləri verilmiş nümunədə doldurur). He is boy. We have umbrella. (a, an) artikulları düzgün yerləşdirilməlidir. Transformativ tapşırıqlar (dinləyici strukturu bir tərzdən başqa tərzə keçirir.) This is a woman. (put into the plural) Cavab: They are women [1, s.8]. Bu tip tapşırıqların funksiyası və qayəsi qaydaları sadə etmək və dinləyicilərin materialı daha yaxşı qavramasına əmin olmaqdan ibarətdir. Bu tip tapşırıqları yerinə yetirən dinləyici qrammatik materialı daha tez qavramaq imkanına malik olur və tədricən fikirlərini həmin struktura müvafiq olaraq istehsal edir və həmin dildə danışan əcnəbi tərəfindən anlaşıla bilər. Lakin praktikasız az olan dinləyicilərdə bu tip tapşırıqların səmərəliliyi məhdud çərçivədə olur.

Praktik proseduranın başqa bir kateqoriyası düzgün formanın qavramasını və ya istehsalını vurğulamaqla yanaşı, məna çalarlarını da buraya əlavə edir. Belə praktiki tapşırıqlar yenə də ayrıca tapşırıqlar əsasında yerinə yetirilir. Bu tip tapşırıqlar aşağıdakılardır:

a) Tərcümə, əcnəbi dilə və ya əksinə O, hər gün ingilis dili üzərində məsuliyyətlə çalışır. Və ya He works hard at his English every day. Bu tərcümə söz, cümlə, ifadə və ya mətn formasında da həyata keçirilə bilər.

b) Nöqtələrin yerini doldurmaq və ya dörd seçimli testlər, He (works, works, works) Answer: Currently works [1, p.8].

c) Nöqtələrin yerini variant verilməməklə doldurmaq Last night we Television d) Uyğunlaşdırma She is an animal I am a soldier She is a woman Male student Dog dog Soldier Answer: He is a soldier and so on.

Kommunikativ qrammatikanın tədrisində yerinə yetiriləcək son metod isə “Test”dir. Dinləyici test tapşırıqlarını yerinə yetirməklə özlərinə və müəllimlərinə öyrəndiklərini və qavradıqlarını nümayiş etdirir. Testin əsas obyektini tədris olunmuş materiallar çərçivəsində olunmalıdır. Keçirilmiş test tapşırıqlarının nəticələri təhlil olunmalı və təhlil olunmuş nəticələr uyğun olaraq tədris olunmuş materialların qavranılmasında olan zəif nüanslar yenidən öyrədilməlidir. Dinləyicilər tərəfindən zəif qavranılmış qrammatik materialın yenidən tədris edildikdən sonra, bir daha test mərhələsi həyata keçirilir ki, öyrənilənlərin verilmiş materiallara tam yiyələnməsinə əmin olunsun [10, s.90].

Nəticə olaraq qeyd etmək istərdim ki, yuxarıda təhlil olunan 4 metodologiyanın ən zərurisi və əhəmiyyətli olanı praktiki mərhələdir. Praktiki mərhələnin daha effektiv aparılması qısa yaddaşda olan məlumatların uzun müddətli yaddaşa ötürülməsində və tətbiqində böyük rol oynayır.

Praktik metodun daha çox tədris prosesində önəm verilməsini üzə çıxarmaq kommunikativ qrammatik praktika priyomlarının gələcəkdə daha da effektiv və geniş miqyasda araşdırılmasına mühüm amildir.

Kommunikativ üsulda qrammatik materialın tədrisi mərhələləri bunlardır [37, p.89]:

1. Konkret nitq şəraitində mənimsəmə materialının dinlənilməsi;
2. Nitq misallarının iştirakı ilə nitq imitasiyası mexaniki təkrarı aradan qaldırır.
3. Oxşar mənalı ifadələrin vahid hekayədə qruplaşdırılması.
4. Nitq nümunələrinin avtomatlaşdırılması üçün müxtəlif oyunların istifadəsi.
5. Ünsiyyətdə hazır nümunələrdən istifadə.

Xarici dilin tədrisində praktik məqsədə çatmaq üçün tələbələr qrammatik qaydaları şüurlu və mükəmməl mənimsəməlidirlər. Şagird şüurlu şəkildə qrammatik qaydaları öyrənmədikdə, onları tez unudur. Qrammatik materialı mənimsəmək üçün onu misallarla izah etmək lazımdır. Şagirdin bu qaydanı başa düşüb-düşmədiyini yoxlamaq üçün ona öyrənilmiş qaydaya uyğun testlər, müxtəlif tapşırıqlar vermək və şagirdin materialı nə dərəcədə mənimsədiyini öyrənmək lazımdır. Bu zaman şagirdin şüuru hərəkət edir, düşünür. Hazırda metodikanın əsas prinsiplərindən biri şagirdi düşündürmək, fikrini deməyə sövq etməkdir. Müasir tədris metodları şagirdlərdən oxuduqlarından nəticə çıxarmağı və oxuduqlarına şərh verməyi tələb edir. Misal üçün:

“Present Continuous” zaman formasını tələbələrə tədris edərkən tələbələrlə belə bir oyun aparmaq olar. Onlardan dərstdə müəyyən hərəkət etmələrini xahiş edirik. Məsələn: tələbələrdən biri gülür, digəri kitab oxuyur, üçüncü tələbə nəşə yazır, dördüncü tələbə isə danışır və s. Sonra isə tələbələrdən bu sualları soruşuruq:

- Who's laughing?
- Who reads the book?
- Who writes?
- Who is talking?

Tələbələr bu sualları belə cavablandırırlar:

- Sona is smiling.
- Ali is reading a book.
- Aydan is writing.
- Seymur is speaking.

Sonra tələbələrə deyirik ki, tələbələrin öz cavablarında işlətdikləri zaman forması “Present Continuous” zamanıdır. Ya da “Past Simple” zamanını tələbələrə keçərkən lövhədə bu misalları yazırıq:

Yesterday Sam walked to work. Bill played football last week. I worked last Saturday. My sister started learning English a year ago. He cleaned his teeth two times yesterday. When I was a child I wanted to be a doctor.

Bundan sonra lövhədəki bu misallara baxıb keçmiş zamanın necə düzəldilməsini tələbələr özləri tapırlar, sonra isə bu qaydanı yadda saxlamaq üçün onlar bir sıra tapşırıqlar yerinə yetirirlər. Beləliklə, dərstdə verilən nümunələr əsasında şagirdlərin qrammatik qaydaları başa düşməsinə və öyrənməsinə çalışırıq. Bəzi müəllimlər qrammatikaya çox vaxt sərf edir və dilin digər aspektlərini unudurlar. Qrammatik materialın uzun izahı şagirdlərin dərse marağını azaldır. Ona görə də qrammatik materialın tədrisində uzunluğa yol verilməməli, şagirdlər fəal olmalıdır [44, s.80].

Qrammatik material üzərində aparılan əsas iş mərhələləri aşağıdakılardır:

- Birinci mərhələ - qrammatik qayda ilə tanışlıq;
- İkinci mərhələ - yeni materialın möhkəmləndirilməsi;
- Üçüncü mərhələ - produktiv nitqdə qrammatik qaydanın istifadəsi;
- Dördüncü mərhələ - qrammatik qaydanın mənimsənilməsinə nəzarət.

Birinci mərhələdə müəllim qrammatik qaydanın formasını, onun nitq funksiyasını, mənasını və nitqdə istifadəsini təqdim edir. Qrammatik qaydanı başa salmaq üçün sxem, cədvəl və şəkillərdən istifadə məqsədəuyğun hesab edilir. Qrammatik qaydanı daha öncə öyrənilmiş qaydalara əsaslanaraq öyrətmək lazımdır. “Present Simple” zamanını öyrədərkən “Present Continuous” zamanını təkrar etmək, ingilis dilində bu zaman formasının işlədilməsi hallarını xatırlatmaq, Azərbaycan dilində hal-hazırda və ümumiyyətlə baş verən hərəkətlər arasında heç bir fərq olmadığını izah etmək tələb olunur. Çünki hər iki halda Azərbaycan dilində feilin eyni zaman formasından istifadə olunur.

Lövhədə aşağıdakı cümlələri yazmaq olar: 1) Mən işə gedirəm. 2) Mən hər gün işə gedirəm.

Tələbələrdən bu cümlələri ingilis dilinə tərcümə etmək və bu cümlələrdə işlədikləri zaman formalarını qeyd etməkləri xahiş olunur. Tələbələrə kontekstlə tanış olmağı və kontekstdəki qrammatik qaydanı qeyd etməyi təklif etmək olar. İzah ümumiləşdirici qaydanın xülasəsi ilə başa çatır. Daha sonra müəllim tələbələrə qrammatik materialın möhkəmləndirilməsi üçün çalışmalar işləməyi təklif edir.

İkinci mərhələdə müəllim dərslik və müxtəlif əlavə dərs vəsaitlərində olan hazır çalışmalardan istifadə edə bilər, ya da kartoçkalar hazırlaya bilər. Məsələn, qrammatik materialın ilkin möhkəmləndirilməsi mərhələsində belə bir tapşırıq vermək olar: mətni oxuyun, “Present Simple” zaman formasında işlədilən feillərin altından xətt çəkin və ya seçib yazın.

Qrammatik materialın möhkəmləndirilməsinin ikinci mərhələsində isə belə bir tapşırığı yerinə yetirmək olar: verilmiş feilləri mətnə düzgün formada və mənaya uyğun olaraq işlədin.

Y.N. Solovova qeyd edir ki, qrammatikanı öyrənərkən qrammatik qaydanın produktiv nitqdə istifadəsi mərhələsi bir çox hallarda nəzərə alınmır “Bir çox tələbə və müəllimlər hesab edirlər ki, qrammatik bacarıqların inkişafı prosesi xüsusi diqqət və səbr tələb edir və bu, dərsin əyləncəli elementi ola bilməz. Qrammatik konstruksiyaların inkişafının kommunikativ xarakteri təkcə müəllimlər arasında deyil, əksər hallarda tələbələr arasında inamsızlıq yaradır.”

Y.N. Solovova üçüncü mərhələni çox vacib hesab edir, çünki qrammatikanın mənimsənilməsi qaydaları bilməkdən çox, onları düşünmədən qarşılıqlı nitq əlaqəsi zamanı həyata keçirmək bacarığını nəzərdə tutur [40, p.90].

Y.N. Solovova dərsdə müxtəlif oyunlardan istifadəni bu məsələnin həllinin ən yaxşı üsulu hesab edir. Məsələn, müəllim tələbələrdən ümumiyyətlə nə etdiklərini söyləməklərini istəyir, ya da müəllim kartoçkalar paylayır və tələbələrdən Present Simple zaman formasında cümlələr qurmağı xahiş edir. Məsələn, tələbələrə bu cür kartoçkalar paylanılır:

Card I. usually (to wear) a jacket. She (to work) in a bank.

Her father (to read) a newspaper every morning.

We (to speak) French very well.

Tom (to eat) a lot of chips every day.

They always (to watch) TV in the evening.

Card 2. I (to wear) a sweater today.

She (to work) in the garden now.

Her father (to read) a newspaper at the moment.

We (to speak) Russian now.

Tom (to eat) fruit salad at the moment.

They (to watch) TV now.

Bu mərhələdə şagirdlər həm də sözlərdən cümlələr qurmağa həvəsləndirilir. Qrammatik biliklər tələbələrin şifahi və yazılı nitq fəaliyyətinin inkişafına kömək edir. Şagirdlərin üslubi bacarıq və bacarıqlarının formalaşmasında qrammatik biliklərin rolu müstəsnaadır.

Qrammatik hadisələr, məfhumlar dilin müşahidələrindən yaranır, insan şüuru bu mücərrəd anlayışları sistemləşdirir, cilalayır, qayda və təriflər yaradır və nitqin düzgün qurulmasına tətbiq edir. Qısaca desək, qrammatika nitq praktikası, bacarıq və vərdişlərin formalaşması və formalaşması üçündür. Qrammatik qabiliyyətlər nitqin ən mühüm hissəsidir, ona görə də xarici dilin başa düşülməsinə və nitqin qurulmasına səmərəli təsir göstərir [51, s.89].

Qrammatik bacarıqların inkişafı üçün dil və nitq məşqləri sistemi mövcuddur. Dilşünaslıqda tələbələrə bir sıra problemləri həll etmək tapşırılır. Məsələn: artikllərin yerləşdirilməsi, cəm isimlərin düzəldilməsi, düzgün fellərin seçilməsi və s.. Bu məşqlər qrammatik bacarıqların inkişafına yönəlib. Nitq məşqlərinə mətnlə bağlı sual və cavablar və ya mətndəki məlumatları təsdiq və ya təkzib edən tapşırıqlar daxildir. Bu cür vəzifələr reproduktiv xarakter daşıyır. Qrammatik bacarıqların vərdişə çevrilməsi üçün qrammatikanı öyrədərkən müəllim müxtəlif kommunikativ və şərti kommunikativ situasiyalar yaratmalı, yəni şagirdləri qrammatik materialla tanış etməli və bu materialdan nitqdə istifadə etməlidir.

Ənənəvi qrammatik məşqlər və kommunikativ qrammatik məşqlərin birləşməsinə ehtiyac var. Solovova hesab edir ki, xarici dilin tədrisinin praktiki, tərbiyəvi və inkişaf etdirici məqsədləri bir-birindən ayrılmalı, dil səriştəsinin

formalaşması nitq və sosial-mədəni kompetensiyaların formalaşması ilə eyni vaxtda baş verməlidir. Qrammatikaya yiyələnmək qrammatik qaydaları düşünmədən, bilmədən ünsiyyət prosesində tətbiq etmək bacarığını nəzərdə tutur. Yu.N. Solovova hesab edir ki, qrammatik bacarıqların möhkəmlənməsi üçün şərti kommunikativ və kommunikativ məşqlərdən istifadə vacibdir [44, s.80].

Qrammatik bacarıqlar bütün nitq fəaliyyətinin tərkib hissəsidir və qrammatik bacarıqların formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi və inkişafı xarici dilin tədrisində əsas vəzifədir. Bu proses tələbələrin kifayət qədər leksik materiala malik olduğu və xarici dildə materialı mənimsədiyi halda xüsusilə vacibdir. Tədris prosesi şagirdlər üçün daha real dildə ünsiyyət şəraitində təşkil olunarsa, o zaman sinifdə xarici dili uğurla mənimsəmək mümkün olar. Beləliklə, qrammatik material tələbələrin ingilis dilini praktikada mənimsəməsinə kömək edir, daha doğrusu, ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur. İngilis dilinin tədrisində qrammatikanın öyrənilməsi bu dildə yazılmış mətnləri oxuyub başa düşməyinizə, nitqi başa düşməyə və düşüncələrinizi ifadə etməyə kömək etməlidir. Ona görə də ingilis dilinin tədrisində qrammatikanın xüsusi yeri və əhəmiyyəti var.

2.2. Kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin təşkil olunmasının səmərəli yolları

Kommunikativ qrammatikanın tədrisində əsas vəzifə təqdim olunan mətnin leksik, struktur və mədəni mənasını deşifrə etmək, mətnin semantik mənasını adekvat dərk etmək, habelə xarici dildə mövcud normalara cavab verən kommunikativ adekvat məna yaratmaqdır. Məsələn tədqiq edən bəzi alimlər qeyd edirlər ki, dil istifadəçiləri ayrı-ayrı söz və ifadələrin mənalarını tapmağa məcbur olur, mətndə kodlaşdırılmış məlumatları adekvat qavramağa və müəyyən dərəcədə mənimsəməyə çalışırlar. Şagirdlər səslərin və səs birləşmələrinin, leksik vahidlərin mənalarını bilavasitə deşifrə etməklə məlumatı və qavranılan mənaları yenidən kodlaşdırır, şifahi və ya yazılı şəkildə başqalarına ötürürlər.

İxtisas dilinin tədrisinin tərkib hissəsi tələbələrin kommunikativ qrammatik bacarıqlarının inkişafı, müvafiq linqvistik və ekstralingvistik biliklərin, habelə leksik, qrammatik və tələffüz bacarıqlarının sistemli, mərhələli şəkildə aşılması olmalıdır. Alimlərin fikrincə, müəyyən dərəcədə peşəkar sayıla bilən təlim keçmiş dinləyici üç növ məlumat alır.

1. Səslər və səs birləşmələri haqqında məlumat. Ehtimal olunur ki, dil fakültələrində təhsil alan tələbələr artıq bu tip məlumatlara yiyələniblər. Burada əsas diqqət şagirdlərə lazımi tələffüz bacarıqlarının öyrədilməsinə yönəldilməlidir.

İkinci növ informasiya dilin qrammatik strukturlarının daşdığı sintaktik məlumatdır. Ana dilində müvafiq qrammatik bacarıqlara yiyələnmiş tələbələr bu sahədə əldə etdikləri bilikləri xarici dildə tətbiq edirlər.

Üçüncü növ məlumat semantik məlumatdır.

Seçilmiş mətndə olan semantik məlumatları adekvat mənimsəmək üçün mətni dinləyən tələbə həm linqvistik, həm də mədəni mənaları adekvat şəkildə başa düşməli və onları yazılı şəkildə transkripsiya etməyi bacarmalıdır. Peşəkar məqsədlər üçün ingilis dilini öyrənən tələbələr ana dilində danışanların mədəniyyəti, onların yaşayış yerində qəbul edilən ünsiyyət yolları, milli xarakter, mentalitet, şifahi və qeyri-verbal davranış normaları haqqında məlumatlandırılmalıdırlar.

Xarici dilli universitetlərdə ingilis dilini öyrənən azərbaycanlı tələbələr təkcə sözlərin və qrammatik strukturların mənalarını deyil, həm də mətndəki və ingilislər tərəfindən “behind the message” adlandırılan sətirlərin mənasını başa düşə bilməlidirlər [19, s.320].

Bu gün Azərbaycanın təhsil sistemində ciddi islahatlar aparılır. Tələbəyönümlülük prinsipi tələb edir ki, dil təhsili sistemi şagirdlərin yaş, intellektual səviyyə və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onların maraq, ehtiyac və tələblərinə əsaslansın. Bu zaman söhbət şagirdin öyrənməsindən, fənni tədris edən müəllimin şagirdlərə bilik ötürməsindən deyil, təlim prosesinin fəal iştirakçıları olan şagirdlərin müvafiq biliklərə yiyələnməsindən gedir. İngilis dilində yazının təlimindən danışarkən, tələbələrin öyrədilməsindən deyil, daha çox tələbələri ixtisas dilində yazı prosesinə cəlb etməklə, onların yazı vərdişlərinin integrativ şəkildə, yəni şifahi nitq,

oxu və eşidib anlama vərdişləri ilə eyni zamanda inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu, “fəaliyyət yolu ilə öyrənmə” prinsipinin məqsədyönlü, sistemli, mərhələli təşkilini, yəni xarici dillərin tədrisi metodologiyasında qəbul edilmiş hər hansı hərəkəti yerinə yetirməklə öyrənmək və prosesin səmərəliliyini təmin etmək prinsipini nəzərdə tutur [39, s. 157].

Eyni zamanda, qeyd edilməlidir ki, deyilənlər yalnız xarici dilin aspektləri olan leksika, qrammatika və fonetikanın öyrədib-öyrənilməsi və eləcə də müvafiq dil və nitq vərdişlərinin tələbələrə aşılması deyil, həmçinin 4 əsas nitq fəaliyyəti növləri olan şifahi nitq, eşidib-anlama yazı və oxunun tədrisinə aid edilməlidir. Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə müvafiq bacarıq, vərdiş və qabiliyyətlərin aşılması, inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi tələbələrin müvafiq fəaliyyətlərdə fəal, təşəbbüskar, məqsədyönlü iştirakını təmin etməklə həyata keçirilməlidir [5, s.12].

Dildə danışımadan, yazı fəaliyyətinə qatılmadan, oxu bacarıqları olmadan və nəhayət dinləmə və anlama bacarıqlarında hədəf dildə müxtəlif sistemli mətnlərlə danışıq bacarıqları əldə etmək mümkündür.

İxtisaslaşmış fakültələrdə, xüsusən də aşağı kurslarda tələbələrə ingilis dilində təqdim olunan materiallar fərqli xarakter daşımalı, rəngarəng olmalı və tələbələri danışanların mədəniyyəti, onların düşüncə tərzini, yaşadıqları cəmiyyətdə müxtəlif ünsiyyət üsulları haqqında məlumatlandırılmalıdır. İxtisas kimi ingilis dilini öyrənən tələbələrin üslubuna görə fərqlənən müxtəlif janrlarda mətnlər alması xüsusilə vacibdir. Belə ki, dil fakültələrində təhsil alan tələbələr hekayə, roman, qəzet məqalələri, jurnal məqalələri, elanlar, reklamlar, şeirlər dinləməli, onları adekvat başa düşməli, mənimsəməlidirlər.

Tapşırıq müəlliflərinin fikrincə, kommunikativ qrammatikanın öyrədilməsi üçün istifadə olunan mətn materialları üslubi cəhətdən neytral olmalı, onların dialekt və jarqon istifadəsi mümkün qədər kiçik, təlim prosesi isə mümkün qədər sadə olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının ali və orta ixtisas məktəblərində ingilis dilini peşəkar məqsədlər üçün öyrənən və ingilis dilini tədris edən və ya tərcüməçi, filoloq

kimi fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinin məzunlarının müasir və klassik ədəbiyyata münasibətini bildirən rəsmi və qeyri-rəsmi xarakterli mətnlər öz fikir və ideyalarını ifadə etməyi bacarmalıdır.

Kommunikativ qrammatikanı öyrətmək üçün istifadə olunan tədris materialları mövcud tələblərə cavab verən müəyyən meyarlara cavab verməlidir. Bakalavr pilləsində təhsil alan tələbələrin yazı bacarıqlarını səmərəli şəkildə təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş materiallar tələbələrin maraq və tələbatları, onların yaş səviyyəsi, ingilis dili sahəsində bilikləri, xüsusən də dil bilikləri nəzərə alınmaqla seçilməli, müzakirələr öz fikirlərini ifadə etmək bacarığının inkişafına xidmət etməlidir. Əsaslı fikirləri yazılı şəkildə ifadə etmək və tənqidi təfəkkürlə peşə dili ilə ifadə etmək üçün obyektiv olan mövzu ilə bağlı rəy və ideyalar məharətlə yazılmalıdır [24, s.289].

İstifadə olunan materiallar kommunikativ qrammatikanın formalaşdırılması, inkişafı və təkmilləşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, şagirdlərdə müvafiq dil bacarıqlarının formalaşmasını təmin etməli və bununla da kommunikativ səriştənin tərkib hissəsi olan yazını nəzərə almalıdır. Dilin aspektləri olan leksika, qrammatika, fonetika, eləcə də nitq fəaliyyətinin əsas növləri olan şifahi nitq başa düşmə, yazmaq və oxumağın öyrənilməsində özlüyündə məqsəd kimi çıxış edə bilməz. Lakin dilin aspektlərinə və nitq bacarıqlarına yiyələnmədən dildən kommunikativ məqsədlər üçün adekvat istifadə etmək mümkün deyil.

Kommunikativ qrammatikanın tədrisi zamanı ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələr yazı zamanı leksik xətalara yol verirlər. Azərbaycanlı tələbələrin etdiyi tipik səhvlərdən danışarkən aşağıdakı cümlələri misal gətirmək olar:

- Unfortunately, his dominating attitude had meant that she had possibly done (made) an even worse mistake;
- Then make (do) something. Get a pardon for him. You have the facts, you're a journalists make (do) something;
- I was trying to be casual, not to do (to make) a sound that I was dispature;
- The surprise of the attack did (made) it very effective.

Leksik xətalərin ən çox tanınanı “mis-selecton “(wrong word choice), “misformation”,” distortion “adlanır [63, s.145].

Leksikada semantik səhvlərə gəlincə isə, buraya iki əsas tipini daxil etmək olar: “confusion of sense relatons” və “collacotional errors”.

Problemi tədqiq etmiş müəlliflərin fikrincə, sözlərin seçilməsində aparıcı meyar onların semantik əhəmiyyətidir [30, s.17].

Məhz semantik əhəmiyyət kəsb edən sözlərin mənimsənilməsi yazı prosesində şagirdlərin məzmununu, əsas ideyasını başa düşməyi təmin edir. Daha yüksək semantik mənə daşıyan leksik vahidlər daha tez və asan mənimsənilir. Məsələn, misal olaraq “tabu sözlər” sözlərini, yəni qadağan olunmuş sözləri göstərmək olar: belə sözləri tələbələr asanlıqla mənimsəyirlər [46, s.28].

Mənimsənmə üçün sözlər seçərkən semantik əhəmiyyət kəsb edən sözlərə üstünlük verilməlidir. Qadağan olunmuş söz deyil, tələbələr üçün vacib olan sözdür. Məhz şagirdlərin ehtiyac və tələbatları, onların maraq səviyyəsinə uyğun sözlərə üstünlük verilməsi prinsipi mənimsəniləcək sözlərin seçilməsində əsas meyar kimi götürülməlidir. Tədqiqat müəllifləri qeyd edirlər ki, assimilyasiya ana dilində ekvivalenti olmayan hər hansı yeni anlayışı ifadə edən sözlər kontekstində mümkündür. Bəzi müəlliflərin fikrincə, məhsuldar məqsədlər üçün, yəni yaradıcı nitq prosesində istifadə edilməli olan sözləri dəqiqləşdirmək lazımdır. Məsələn, tanınmış nəşriyyat Cambridge University Press tərəfindən nəşr olunan Cambridge English Readers kitablar seriyasında tələbələrin mənimsəməli olduğu açar sözlər “Glossary” (Lügət) başlığı altında verilir. Beləliklə, orta məktəbdə xarici dilin tədrisinin mühüm cəhəti yazı vərdişlərinin formalaşdırılmasıdır [20, s.79].

Tələbələr müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə ünsiyyət qurmalı, həyat tələbləri ilə bağlı yazı vərdişlərinə yiyələnmişdirlər. Nəticədə tələbə:

- Praktiki yazı bacarıqları nümayiş etdirir;
- Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının köməyi ilə ünsiyyət qurur;
- Həyati tələbatlarla bağlı yazı bacarıqlarını nümayiş etdirir.

Bu prinsiplərin xülasəsi belədir: Bu gün cəmiyyətimizə fəal düşünən, zəkalı, tez düşünüb nəticə çıxara bilən, təhlilin nəticələrini bir anda yekunlaşdırma bilən insanlara ehtiyac var. Belə insanlar yüksək savadlı olmaqla yanaşı, həm də kifayət qədər sosial və intellektual bacarıqlara malik olmalıdırlar ki, bu sahədə öz bilik və bacarıqlarından istifadə edə bilsinlər. Təhsil qarşısında qoyulan ən mühüm tələblərdən birincisi odur ki, gənc nəslin təhsili və tərbiyəsi müasir tələblərə cavab verməlidir.

Qrammatikanın öyrədilməsi dedikdə, ilk ağıla gələn sözlərin cümlədə qrammatik qaydalara uyğun şəkildə düzülüşüdür. “Yaxşı qrammatika” ifadəsini yazılışda və rəsmi dildə istifadə edilən dil formaları ilə əlaqələndirirlər, “pis” və ya “zəif qrammatika” ifadəsini isə gündəlik danışmada istifadə edilən və ya qısaltılmış dil formalarının istifadəsi ilə birləşdirirlər. İngilis dilinin öyrədilməsində istifadə edilən ənənəvi üsullarda müəllimlər qrammatikanı yalnız qaydalara əsaslanaraq izah edir və daha sonra müxtəlif tapşırıqlarla onları tətbiq etdirib möhkəmləndirirdilər. Lakin bu üsullarla qrammatikanın öyrədilməsi istənilən nəticəni vermirdi, yəni dilöyrənənlər qaydalardan tapşırıq və testlərdə yaxşı istifadə etdikləri halda, kommunikasiyada dilin istifadəsində çətinlik çəkirdilər [40, p.90].

Qrammatikanın tədrisində yeni yanaşmalar tətbiq edilirdi ki, onlardan biri də kommunikativ yanaşma idi. Bu yanaşma nitqdə dilin aspektlərinin inkişafına əsaslanırdı. Əsas diqqət şagirdlərin qrammatik quruluşu nə dərəcədə mənimsəmələrinə, ünsiyyət qura bilmələrinə yönəldilib. M.Kanal və M. Svein qeyd etmişlər ki, kommunikativ yanaşma dörd kompetensiyadan ibarətdir ki, onlardan biri qrammatik səriştədir. Bu yanaşma ilə qrammatika bir bacarıq kimi cümlədə dil vahidlərinin düzgün işlənməsinə, mənanın düzgün quruluşu uyğun ötürülməsinə əsaslanırdı [19, s.89].

Kommunikativ yanaşma ünsiyyətə əsaslandığı üçün təlim prosesində çoxlu materiallardan istifadə olunur. Bu cür materiallarda autentik materiallar üstünlük təşkil edir. Autentik materiallara əşyalar, orijinal dildə kitab, qəzet, jurnal, film, dvd, cd materialları aiddir. Bu tip materiallar real həyata aiddir və pedaqoji istifadə üçün nəzərdə tutulmur. D.Nunanın fikrincə, autentik materiallar dil öyrənənlərə dildən

ünsiyyət zamanı sərbəst istifadə etmək üçün geniş imkanlar yaradır. D.Nunan “autentik materiallar” anlayışına müxtəlif televiziya və radio proqramlarını, müsahibələr, elanlar, müxtəlif növ söhbət verilişlərini, hekayələr kimi hissələri daxil edir [20, s.79-80].

Ənənəvi metodlarda istifadə olunan deduktiv metodun çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün istifadə edilən induktiv izahın əhəmiyyəti getdikcə artır. Kommunikativ yanaşmada qrammatik qaydalar onların həyat kontekstinə tətbiqi ilə izah olunur. Bu şəkildə aparılan dərstdə autentik materiallardan daha çox istifadə olunur [76, s.2-3].

Autentik materiallar maraqlıdır və istifadə etmək üçün həvəsləndiricidir. Bu cür materiallar tələbələrin maraq və ehtiyacları əsasında seçilir. Materiallar toplusu, istifadə ardıcılığı tədris prosesinin məqsədinə uyğun olaraq seçilir. Öyrənilməli olan qrammatik qaydaların işıqlandırılmasına da diqqət yetirilir. Qaydalar nə qədər ətraflı izah edilərsə, öyrənmə prosesi bir o qədər uğurlu olar. Dilçilər orijinal materiallardan istifadə edərək dil bacarıqlarını da inkişaf etdirə bilərlər. Orijinal materiallar yalnız məqsəd və dil ehtiyaclarına görə deyil, həm də tələbələrin yaşına uyğun olaraq seçilir. Eyni zamanda, fəaliyyət növləri, materialların mürəkkəblik dərəcəsi və yaş faktoru bir-birinə uyğun olmalıdır. Material seçimində digər amil tələbələrin dil səviyyəsidir.

Şagirdlərin dil səviyyəsinə dair məlumatlı olması materialların uğurlu tətbiqinə böyük təsir göstərir və buna görə də materiallara daxil edilən və ya daxil ediləcək detalların ardıcılığı müəyyən edilir. M.Svan autentik materiallar haqqında belə şərh edir: “Autentik materiallar tələbələrə dildən real həyatda istifadə etmək imkanı verir və onlara dili mənimsəmə prosesinin irəliləməsi üçün etibarlı linqvistik dil bilikləri aşılayır” [25, s.85].

Həqiqətən də, orijinal materiallara daxil olan proqramlar, yazılar, kitablar, qəzetlər, jurnallar və s. pedaqoji məqsədlər üçün deyil, hədəf dildə hazırlanmış alətlərdir. Bu materiallar həm də real həyatda istifadə oluna bilən dil vahidlərini bir araya gətirir, şagirdlərin qrammatik strukturlardan düzgün istifadə etməsinə və uyğun dil vahidlərindən istifadə etməyə kömək edir. Tədris prosesində orijinal materiallardan istifadə bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu tip material sayəsində

tələbələr real diskursun şahidinə çevrilir və onun həqiqi iştirakçılarına çevrilirlər. Materiallar tələbələrin dili öyrənmək üçün əsas motivasiya mənbəyidir ki, bu da onları dili öyrənməyə həvəsləndirir və onlar dili öyrənərkən çoxlu yeni məlumatlar əldə edirlər.

Orijinal materiallar real həyat hadisələrini əhatə etdiyi üçün tələbələrin dünyagörüşünü genişləndirir. Bu boşluğu doldurmaq üçün orijinal materiallardan istifadə olunur, çünki sinifdə istifadə olunan və yalnız pedaqoji məqsədlər üçün hazırlanan dərslilər həyat hadisələrini tam əhatə etmir. Orijinal materiallar öyrənənlərə dil öyrəndikləri ölkənin mədəniyyəti, insanları və görməli yerləri haqqında məlumat əldə etməyə kömək edir ki, bu da həmin ölkəyə səyahət edərkən onlara kömək edə bilər. Belə materialların digər üstünlüyü ondan ibarətdir ki, eyni materiallar bir neçə şəraitdə müxtəlif növ tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün istifadə oluna bilər [47, s.90].

Orijinal materiallar dildəki dəyişiklikləri və dillərin müxtəlifliyini əks etdirdiyi üçün tələbələr istənilən vəziyyətdə dəyişikliyə hazırdırlar. Kitablar, qəzetlər və jurnallar kimi oxu materialları tələbələrə qrammatik qaydaların işlənilməsi haqqında fərqlərlə tanış olmağa və onlara baxmaqla onlara lazım olan məlumatları daha az vaxt ərzində tapıb vurğulamağa kömək edir. Eyni zamanda, pedaqoji materiallarda rast gəlinməyən müxtəlif növ və dil üsulları ilə zəngin olduğu üçün orijinal materiallardan istifadə çox rahatdır. Orijinal materiallardan istifadə edərkən müəllimlər ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirərək və bu dildən danışmada istifadə etmək cəsarətinə malik olmaqla tələbələrlə qarşılıqlı əlaqə qururlar.

Orijinal materialların dili və strukturu öyrənənlər üçün əlverişli bilik mənbəyi hesab olunur və bu materiallar ana dilində danışanlar tərəfindən hazırlanır. Bu materiallarla tələbələr ingilis dilində danışarkən özlərini inamlı və sərbəst hiss edirlər. Digər müsbət cəhət ondan ibarətdir ki, müəllimlər tələbələrə müxtəlif situasiyalarda ingilisdilli mühitdə iştirak etməyə kömək edir və onları uğurla ünsiyyət qurmağa hazırlayır. Orijinal materiallar həm də şagirdlərin hədəf dildə yeni mühitlə bağlı narahatlığını azaltmağa kömək edir [40, s.90].

Aparılan tədqiqatlar zamanı ortaya çıxır ki, autentik materiallarının müsbət tərəfləri ilə yanaşı, əlverişsiz tərəfləri də var. Əvvəla, tətbiq edilən autentik materialların bir çoxunda mədəniyyət faktorlarına müraciət var. Bu da dilin mədəniyyəti ilə tanış olmayan dilöyrənənlər üçün anlaşılıqlı olmaya bilər və öyrənmə prosesində çətinliklərlə üzləşmələrinə səbəb ola bilər. Materialların mənimsənilməsi zamanı yaranan problemlərdən biri də öyrənənlərin lüğət bazası ilə bağlıdır. Materialların öyrənilməsi zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədin həlli üçün istifadə edilən lüğət tələbəninin dil səviyyəsinə uyğunsuz ola bilər. Eyni zamanda istifadə edilən qrammatika tələbələrin öyrəndikləri biliklərlə uzlaşmaya bilər. Bu zaman həmin çətinliklə qarşılaşmaq dərslərinin gedişatına mənfi təsir göstərə bilər.

Ümumiyyətlə, autentik materiallar qarışıq struktura malikdir. Bəzən materiallarda işlədilən çətin söz və qrammatik vahidlər dil səviyyəsi zəif olan öyrənənlərin mətni anlamasında vaxt itkisinə səbəb olur. Odur ki, vaxta qənaət etmək üçün xüsusi hazırlıq tələb olunur. Hazırlıq zamanı yarana biləcək və çətin olduğu düşünülməli bəzi hissələr tələbələrə izah olunmalıdır. Müsahibə, radio və televiziya verilişlərində müxtəlif dil variantlarının işlədilməsi bəzi qarışıqlıqlara səbəb ola bilər. Bəzən köhnə qəzet, jurnal materiallarındakı məlumatların müasir dövrün tələbləri ilə uyğunlaşmaması təlim prosesi zamanı tələbələrin çətinliklərlə üzləşməsinə səbəb olur. Belə ki, bir müddət sonra məlumatlar köhnəlib aktuallığını itirir. Buna görə materialları yeniləri ilə əvəz etmək lazımdır. Bir sıra başlıq, elan və işarələr var ki, mütləq onlar haqqında da müəyyən biliklərə sahib olunmalıdır [22, c.39].

Kommunikativ qrammatikanın tədrisində istifadə olunan autentik materialların müsbət və mənfi cəhətləri ilə yanaşı, bu materialların nə dərəcədə aktual olmasına da diqqət yetirilir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, orijinal materialların öyrənilməsi zövq verir və dilçilərin diqqətini cəlb edir. Ona görə də materiallar dərslə bağlı olmalı və şagirdlərin maraqlarına uyğun tərtib edilməlidir. Məsələn, tələbələr filmləri və ya musiqini sevirlərsə, həmin mövzunu əhatə edən materiallardan istifadə etməlidirlər. Həm qruplarda, həm də fərdi şəkildə tapşırıqları yerinə yetirərək, əldə etdikləri bilikləri təlim prosesində tətbiq edirlər.

Kommunikativ dilin tədrisi tələbə mərkəzli olduğundan, mövzu seçimi onların maraqlarına əsaslanmalıdır. Başqa bir problem materialların həcmidir. Materialların həcmi kursa böyük təsir göstərir. Belə ki, materiallar çox uzun olarsa, bu, dərsi darıxdıra və şagirdlərin diqqətini yayındıra bilər. Buna görə də mövzunun aktuallığı ilə yanaşı, həcmində də diqqət yetirmək vacibdir. Beləliklə, qrammatikanın tədrisində orijinal materialların rolu əvəzsizdir.

Yuxarıda qeyd olunan müsbət və mənfi cəhətləri nəzərə alaraq, tədris prosesində autentik materiallardan istifadə zamanı şagirdlər situasiyalarda qrammatik qaydaların işlənilib hazırlanmasının şahidinə çevrilirlər. Sonra özləri bu qaydalardan gündəlik həyatda sərbəst istifadə edirlər. Orijinal materiallar nitq, dinləmə, oxu və yazı bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır və hər bir vərdişi inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan materiallar müvafiq qrammatik qaydaların, cümlə quruluşunun, sözlərin kontekstdə fərqli işlənməsinə səbəb olur. Bu, şagirdlərə müxtəlif üsullarla öz biliklərini möhkəmləndirməyə, təcrübə keçirməyə və yeni məlumat almağa kömək edir [30, s.90].

Bir çox təlimlərdə autentik materiallardan istifadə fənlərarası mövzuların tətbiqində, tələbələrin qarşılıqlı əlaqəsində və öyrənilən dilə münasibətdə motivasiyasının artırılmasında əsas rol oynayır. Orijinal materiallar vasitəsilə dialoq, rollu oyunlar, məlumatların doldurulması və s. kimi fəaliyyətlər Bəzən tələbələr öz biliklərini tez və dəqiq tətbiq edə bilmələri üçün qruplara bölünür və kiçik yarışlar keçirirlər. Nəticə etibarilə qrammatika təlimi dilin öyrənilməsində əsas rol oynayır. Ona görə də qrammatikanın ən əlverişli üsulla öyrədilməsi həmişə ən mübahisəli məsələlərdən biri olub.

Kommunikativ yanaşmada qrammatikanın induktiv yolla öyrədilməsi təkcə dərslərin istifadəsi ilə həyata keçirilmir, əlavə materiallar və əsas da autentik materiallardan istifadə edilir. Bu materialların həyatla bağlılığı və dil daşıyıcıları tərəfindən hazırlanması qrammatikanın öyrədilməsinə müsbət təsir göstərir. Müxtəlif oyunların keçirilməsi, autentik materiallara əsaslanan kommunikativ tapşırıqların yerinə yetirilməsi qrammatikanın daha yaxşı mənimsənilməsinə və kommunikasiyada səlis şəkildə istifadəsinə səbəb olur [29, s.70].

Şagirdlərin həyatda uğur qazanmaq üçün həm biliyə, həm də bacarıqlara ehtiyacı olduğu hamıya məlumdur. Bu ehtiyac təkcə effektiv planlaşdırma, əməkdaşlıq və kommunikasiya qura bilən ixtisaslı işçilərə ehtiyacdən deyil, həm də tələbələrin öz məsuliyyətlərini dərk etmələri və yeni qlobal vətəndaşlıq rolu almaları ehtiyacından irəli gəlir. Bu günün metodu tələbəyə yönəlib. Ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq, yeni metodlar genişmiqyaslı tədqiqatlar üçün aktual olan mövzuların dərinədən öyrənilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycanda xarici dillərin tədrisinin inkişaf perspektivləri həm də onun dünya təhsil sisteminə inteqrasiya etmək istəyi və qloballaşma prosesi ilə ayaqlaşmaq ehtiyacı ilə bağlıdır. Bu da öz növbəsində xarici dillərin tədrisi sisteminin dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi zərurətinə səbəb olur. Bu məsələdə əsas diqqət şagirdlərdə kommunikativ bacarıqların formalaşdırılmasına verilir [10, s.90].

Təhsilin kommunikativ yönümü təhsilin humanistləşdirilməsi strategiyasının əsasında dayanır. Axı forma deyil, məzmunə yönəlmiş ünsiyyət şagirdlərin nitqini və zehni fəaliyyətini stimullaşdırır. İxtisas dilinin tədrisi prosesində dilin mənimsənilməsi nəzəriyyələrinin nəzərə alınması dilin tədrisi prosesini inkişaf etdirməyə imkan verir. Başqa sözlə, öz ixtisasının dilini öyrənən məzunlar kommunikativ bacarıqlara malik olmalıdırlar. Kommunikativ səriştənin tərkib hissələri olan qrammatik-lingvistik, diskursiv, sosial-mədəni və strateji kompetensiyalar bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir növ vəhdət təşkil edir. Şübhəsiz ki, ali təhsil müəssisələrinin dil fakültələrində qeyd olunan kompetensiyalar ayrı-ayrılıqda yox, interaktiv şəkildə aşılmalıdır.

Dil, sosial-mədəni və strateji səriştələrə malik olmayan tələbə diskursiv səriştəli ola bilməz. Bununla belə, kommunikativ yanaşmanın əsasını təşkil edən prinsiplərə riayət etmədən xarici dildə kommunikativ səriştəyə yiyələnmək mümkün deyil. Bu prinsiplərdən ən mühümü ondan ibarətdir ki, dilin öyrənilməsi prosesində mənimsənilməli olan hər bir dil vahidi və nitq modeli kommunikativ mənalı olmalıdır. Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq və istifadə edilməli olan ən effektiv metod və üsulları müəyyən etmək üçün ilk növbədə müəyyən təhsil

kontekstində xarici dili öyrənən tələbələrin məqsədləri, ehtiyacları və ehtiyacları, habelə onların fərdi xüsusiyyətləri öyrənilir.

Bu zaman innovativ proseslərin həyata keçirilməsi üçün pedaqoji prosesin səmərəliliyi təmin edilir, bu prosesin məhsuldarlığı yüksəlir, yeni tədris texnologiyalarından istifadə kimi tələblər qorunur.

Tədqiqat göstərir ki, fəal, interaktiv, kommunikativ, kooperativ və digər metod və üsullar, o cümlədən hazırda həm orta, həm də ali təhsil pilləsində getdikcə daha çox praktik həllər tapan bir çox innovasiya elementləri müəllimlərin yaradıcı axtarışlarının nəticəsidir. pedaqoqlar. Metodistlər. Yəni, son illər təhsilimizdə tətbiq olunan yeniliklər, təhsilin standartlara uyğun təşkilinə yanaşma, onun forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan addımlar novator müəllimlərin nailiyyəti kimi dəyərləndirilə bilər. Bu müddət ərzində müxtəlif üsullar, üsullar və yanaşmalar təklif edilmiş və ya hazırlanmışdır. Əsasən bunlar aşağıdakılardır: [49, s. 90]

1. öyrənməyə intensiv yanaşma;
2. öyrənməyə mənalı yanaşma;
3. öyrənməyə problemlə yanaşma;
4. peşəkar və səriştəli yanaşma;
5. kommunikativ yanaşma;
6. inteqrasiyaya əsaslanan yanaşma;
7. əməkdaşlıq yanaşması;
8. əməkdaşlıq yanaşması;
9. öyrənməyə interaktiv yanaşma (qarşılıqlı fəaliyyətə əsaslanan yanaşma);
10. informasiya-kommunikasiya texnologiyaları əsasında təlimə yanaşma;
11. öyrənməyə İnternet yanaşması.

Göründüyü kimi, öyrənməyə bu yanaşmalar müxtəlif, çoxfunksiyalı və tələbə mərkəzlidir. Onların hər biri ayrı-ayrılıqda öyrənilməli və şərh edilməli, eləcə də tədris prosesində tətbiqi üçün metodiki işin üsulları işlənib hazırlanmalıdır.

Bugünkü qlobal dünyanın reallıqları kontekstində çox mürəkkəb problemlərin həlli üçün əsas dil bacarıqları (oxumaq, yazma, danışma və anlama) ilə yanaşı, qlobal

dünya bacarıqlarına komanda işi, problemlərin həlli, problemlərin toplanması və tədqiqatların toplanması da daxildir. idarəetmə, məlumatın sintezi və yüksək texnoloji alətlərdən istifadə. Biz yeni iqtisadi formasiyada yaşayırıq, onun hərəkətverici qüvvəsi enerji texnologiyası, yanacaq informasiyası və bilikləridir [23, s.80].

Dil və qlobal dünya bacarıqlarının birləşməsi tələbələrə təcrübəli müəllimin köməyi ilə təlim prosesinin lideri və meneceri olmağa imkan verir. Yeni metodun ən böyük üstünlüklərindən biri də məktəbləri və universitetləri real həyata yaxınlaşdırmasıdır. Bu üsullar tələbələrin diqqətini və səylərini real həyat mövzularının dərinəndən araşdırılmasına yönəltmək üçün çox mühüm vasitədir. Yeni metodlar fonunda real həyat kontekstlərini və texnologiyalarını kurrikuluma daxil etməklə, tələbələrə müstəqil fəaliyyət, tənqidi mühakimə və öyrənmə kimi mühüm keyfiyyətlər aşılana bilər. Bu üsulla müəllimlər digər pedaqoqlarla, sahə ekspertləri ilə effektiv ünsiyyət qura, tanış olmayan vəziyyətlərdən və öyrənmə müvəffəqiyyətinin olmamasından (müvəffəqiyyət zəmanəti) qorxaraq, sinfi təcrid edərkən valideynlərlə effektiv ünsiyyət qura bilərlər. Bu üsullar sadəcə tədris metodu deyil. Onlar həm də birlikdə işləmək üçün bir yoldur. Şagirdlər bilik və bacarıqlardan dərstdə məsuliyyətlə istifadə etməyi öyrənsələr, onların müstəqil həyatlarında başqaları ilə əlaqə saxlamaq asan olar. Beləliklə, bəzi tövsiyələrimizə diqqətinizi cəlb etmək istəyirik:

1. İxtisas dilinin tədrisi dövrün tələblərinə cavab verməlidir;
2. Xarici dildə kommunikativ bacarıqların səmərəli şəkildə aşılması ayrı-ayrılıqda deyil, integrativ şəkildə, yəni digər fəaliyyətlərlə əlaqəli şəkildə baş verməlidir.
3. İngilis dilində ünsiyyət bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə və tələbələrin leksik ehtiyatlarının zənginləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir;
4. İxtisas dili üzrə ünsiyyət bacarıqlarının daha yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi və günün tələblərinə uyğun dinləmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi üçün gələcək ingilis dili müəllimlərinə məzmun və üslub baxımından fərqlənən mətnlər verilməlidir;

5. Dil fakültələrində tələbələr məqsədlərindən asılı olaraq müxtəlif dinləmə strategiyalarından yaradıcı şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdırlar [41, s.80];

6. Dinləmə prosesini səmərəli təşkil etmək üçün şagirdlərə dinləmə və anlamının interaktiv xarakterini əks etdirən tapşırıqların verilməsi və onlara lazımı səviyyədə dinləmə strategiyaları verilməsi çox vacibdir;

7. Dil tələbələri eşitmək və effektiv şəkildə anlamağa kömək edəcək strategiyalar haqqında məlumatlandırılmalıdırlar;

8. Dinləmənin öyrədildiyi dərslərdə lüğətdən sui-istifadəyə yol verilməməlidir;

9. Xarici dildə dinləmənin öyrədilməsinin əsas məqsədlərindən biri şagirdlərin öyrənilən dildə tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirmək, mətnə yaradıcı yanaşmaq, öz rəyini və mövqeyini, məlumatı, əks olunmuş fakt və hadisələri ifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. mətndə;

10. Müasir dünyada qlobal ünsiyyətin əsas vasitəsi kimi qəbul edilən ingilis dilində dinləmə prosesinə doğma danışanların mədəniyyətini əks etdirən mətnlərin daxil edilməsi təlim prosesinə mədəni komponentin daxil edilməsini təmin edir;

11. Audit prosesində istifadə olunan materiallar autentik olmalı, tələbələrin istək və maraqları nəzərə alınmaqla seçilməlidir.

12. Kommunikativ təlimin əsas prinsiplərindən biri olan şagirdyönümlülük öyrənənlərin ehtiyac və tələblərinə diqqəti yönəltmək deməkdir;

13. Tələbələrin fəal, təşəbbüskar iştirakçı kimi təlim prosesinə cəlb edilməsi ingilis dilində dinləmənin tədrisi prosesinin səmərəliliyini təmin etmək üçün əsas şərtlərdən biridir. Tədris prosesinə innovativ yanaşmadan istifadə etməklə biz yeni metodlar vasitəsilə təlim prosesinin effektivliyini təmin edə bilərik.

Bildiyiniz kimi, kommunikativ təlimin əsas prinsiplərindən biri interaktivlik prinsipidir. Məlumdur ki, şifahi nitq materialları leksik, qrammatik və fonetik materialdan ibarətdir. Bu materiallardan biri digərindən ayrı düşünülməməlidir. Əgər bu materiallardan biri digərini tamamlamırsa, onda şifahi nitqin inkişafından danışmaq olmaz. Tədqiqatçıların fikrincə, sözlərin reseptiv və məhsuldar istifadəsini ayırd etmək asan deyil. Belə ki, bəzi şagirdlər öyrənilmiş söz və ifadələrdən nitq prosesində istifadə edir, bəziləri isə bu sözləri yalnız reseptiv səviyyədə öyrənib,

nitqində istifadə etmirlər. Dil materiallarının təqdimatı və mənimsənilməsindən danışarkən, adətən asandan mürəkkəbə, sadədən mürəkkəbə keçmək tövsiyə olunur [47, s.90].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, leksik vahidlərin mənimsənilməsinin çətinlik dərəcəsi müəyyən edilərkən adətən proses üçün tələb olunan vaxt nəzərə alınır. Eyni zamanda, tədqiqat müəlliflərinin fikrincə, “çətinlik” meyarının kifayət qədər etibarlı və inandırıcı olması məsələsi birmənalı qarşılanmır və mübahisələrə səbəb olur. “Çətinlik” anlayışının arxasında duran səbəblər – fonologiya, morfolojiya, sintaksis, lüğət və s. ilə əlaqələndirilə bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir qrup şagird üçün çətinlik yaradan dil və nitq vahidləri digər şagirdlər üçün çətinlik yaratmaya bilər.

Qeyd edildiyi kimi, dərs vaxtından səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir. Suallara çox diqqət yetirilməli və vaxt ayrılmalıdır. Şagirdlərə üsul seçimində müəyyən müstəqilliyin verilməsində əsas məqsəd onlarda dinlənən mətnin və yaxud kitabın məzmununa maraq oyatmaq, onları eşidib-anlama ilə bağlı olan və dinləmə prosesini səmərələşdirən müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etmək, onlarda rast gəldikləri problem və çətinliklərə baxmayaraq dinləməyi davam etdirmək həvəsini yaratmaqdan ibarətdir. Şagirdləri düzgün istiqamətləndirmək, onlara mətnin məzmununu adekvat şəkildə başa düşmək üçün hansı üsullardan istifadə etmək haqqında məlumatlandırmaq və bu məqsədə nail olmaq üçün yerinə yetirilməsi tövsiyyə edilən çalışmaları və tapşırıqları onlara təqdim etməliyik.

Beləliklə, tanış olmayan sözlərin mənalarının öyrənilməsinə gəldikdə, şagird mətni dönə-dönə oxumalı və mənayı anlamaq üçün hansı sözlərin vacib, hansının o qədər də vacib olmadığını özü müəyyən etməlidir. Çox vaxt bu prosesdə şagirdlərin bilmədiklərini yüksək səslə söyləmələri müəllimin ağına gəlmir. Tapşırıqların əsas məqsədi prosesi asanlaşdırmaq və daha yaxşı nəticələr əldə etməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, interaktivliyə əsaslanan təlim prosesində şagirdlərin özünü və sinfi, hətta bütövlükdə dərsi qiymətləndirmək üçün geniş imkanları vardır. Yeni tədris metodları ilə işləyən müəllimlər mütəmadi olaraq bu qiymətləndirmə metodundan istifadə edir

və çox yaxşı nəticələr əldə edirlər. Bu metodun tətbiqi nəticəsində tələbələr [46, s.60]:

1. Müstəqillik və özünə inam bacarıqları formalaşır;
1. Özünə və yoldaşlarına qarşı obyektivlik, tələbkərlilik vərdişini inkişaf etdirmək;
2. Ədalətli, çalışqan və özünə güvənən güclü iradəli keyfiyyətlər meydana çıxır.

Koordinasiyanın ardıcıl şifahi bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirmək üçün vacib olduğunu xatırlamaq vacibdir. Bütün bunlar tələbələrin diferensiasiyası, onların bacarıqlarından maksimum istifadə olunması baxımından təqdirəlayiqdir. Həvəsləndirici və istiqamətləndirici olmaqla, işin məzmununu və mahiyyətini təmsil edirlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ingilis-ingilis dilinin istifadəsi, yəni. izahlı lüğətlər asan iş deyil və müəyyən bacarıq, bilik və bacarıqlar tələb edir. Müəllim hər bir təlim kontekstində hansı lüğətlərə üstünlük verəcəyinə qərar verməlidir və burada əsas məqsəd şagirdlərin lüğətini zənginləşdirmək deyil, onlara lazımi bacarıqları aşılamaqdır.

Buna uyğun olaraq hər bir təlim kontekstində ingilis dili müəlliminin əsas vəzifələrindən biri lüğətin rolunu və yerini müəyyən etməkdir. Sonra bu sözlərlə cümlələr təklif olunur. Şagirdlər sözün cümlədə hansı funksiyanı yerinə yetirdiyini, hansı nitq hissəsinə aid olduğunu söyləməli və nəhayət, siyahıdan düzgün mənası tapa bilməlidirlər. Beləliklə, həmin dildə danışmadan, yazı fəaliyyətinə qatılmadan, oxu bacarıqları olmadan və nəhayət, hədəf dildə müxtəlif sistemli mətnlərlə danışmaq bacarığına yiyələnmək mümkündür.

2.3. Eksperimentin təşkili, aparılması və nəticələri

Məlumdur ki, biz “Aşağı kurs tələbələrinə kommunikativ qrammatikanın tədrisində müstəqil işin təşkili” tədqiqatının son mərhələsi kimi eksperimental metoddan istifadə etmişik.

Bildiyiniz kimi, elmi tədqiqatlarda eksperimentin təşkili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tədqiqatçı bu üsuldan istifadə edərkən əvvəlcə öyrənmək istədiyi problemi daha tez həll etmək üçün lazım olan situasiya yaradır, sonra hansı şəraitdə ən yaxşı nəticə əldə edəcəyini bilmək üçün istənilən vaxt prosesin gedişatını dəyişir. Daha sonra üzərində işlədiyi işin düzgünlüyünü yoxlamaq və müəyyən etmək üçün təcrübəni bir neçə dəfə təkrarlayır. Nəhayət, pedaqoji prosesin daha dəqiq və müfəssəl qeydiyyatı üçün lazımi texniki vasitələri hazırlayır. Bütün bunlar istənilən pedaqoji prosesi dərinlən və düzgün öyrənməyə imkan verir.

Eksperimental metod hər hansı pedaqoji problemin xüsusi təşkil olunmuş mühitdə öyrənilməsidir. Pedaqoji eksperiment təhsillə, pedaqoji proseslə bağlı müəyyən bir hadisənin daha dərinlən öyrənilməsi üçün istifadə olunur. Təlim prosesini öyrənən tədqiqatçı eksperiment aparmaq üçün tələbələrin tərkibindən, onların inkişaf səviyyəsindən, müəllimin iş tərzindən və s. cəhətləri bir-birinə yaxın olan iki qrup götürülür. Onlardan biri nəzarət qrupu, digəri eksperimental qrup adlanır və təcrübə bu qrupda yerləşdirilir. Eyni ölçmə nəzarət qrupunda həmişə olduğu kimi, lakin eksperimental qrupda dəyişdirilmiş şəkildə, daha doğrusu, tədqiqatçının əvvəlcədən irəli sürdüyü fərziyyəyə uyğun olaraq həyata keçirilir. Hər iki dərstdə pedaqoji prosesin gedişini müşahidə edir və lazımi qeydlər aparır, nəticə çıxarırlar. Nəticə alındıqdan sonra müqayisə üsulu ilə yoxlanılır və lazım gəldikdə digər siniflərdə sınaqdan keçirilir.

Təcrübəmizi Azərbaycan Dillər Universitetinin ikinci korpusunda tədris təcrübəsi zamanı tətbiq etdik. Tədris təcrübəmiz zamanı ingilis dilində iki müxtəlif fənn üzrə eksperimental və açıq dərslərdə öz təcrübələrimizi həyata keçirdik. Eksperimentimizi tətbiq etdiyimiz birinci fənn “İngilis dilinin qrammatikasının tədrisi” nəzəri fənni, ikincisi isə “İngilis dilinin tədrisi metodikası” fənni oldu. Hər iki fənn üzrə təcrübəmizi 2-ci kurs tələbələrinə tətbiq etdik. Bu zaman təbii eksperimental üsuldan istifadə etdik. Hər iki fənn üzrə apardığımız eksperimentin məqsədi kommunikativ qrammatikanın tədrisi zamanı müstəqil işin təşkil edilməsi üsullarını tələbələrə öyrətmək idi.

Artıq qeyd edildiyi kimi, ilk nəzarət dərsi “İngilis dilinin qrammatikasının tədrisi” fənni idi. Bu fənn birləşmiş dərslər kimi tədris olunur. Dərnək hər biri 15 tələbədən ibarət 2 qrupdan ibarət idi. Nəzarət qrupu 109b idi. 17 fevral 2022-ci il tarixdə universitetin 2 sayılı tədris korpusunda, saat 10:00-da, 519-cü auditoriyada I növbənin ikinci saatında planlaşdırdığımız ilk nəzarət dərslərini təşkil etdik. Bu nəzarət dərslərində mənəmlə bərabər fənn müəllimi və magistrant Hüseynova Aysel, Sadıqova Xəyalə müşahidəçi qismində iştirak etdilər. Bu fənnin tədrisi üçün əsas materiallar P.Urunun “Dillərin tədrisi kursu” və K.Harmerin “İngilis dilinin tədrisi təcrübəsi” idi. Həmin gün heç bir əlavə materiallardan istifadə etmədən həmişəki kimi dərslər gətirdik. Bu gün tələbələrə ev tapşırığı kimi “Tələffüzün öyrədilməsi” mövzusu verilib. Tələffüzün öyrədilməsi mövzusu C.Harmerin kitabının 183-197-ci səhifələrində idi. Həmişəki kimi dərslər başladıq. Tələbələrlə salamladıqdan sonra jurnalda tələbələrin davamiyyətini yoxladıq. Daha sonra 8-10 dəqiqəlik ümumi sual-cavab sessiyası keçirdik. Sonra jurnalda qiyməti olmayan tələbələrdən mövzu ilə bağlı sual verdik. Hər bir tələbə 6-7 dəqiqə danışdıqdan sonra auditoriyaya suallar verildi. Dərs zamanı yalnız dərslər hazır olan tələbələr fəal idilər. Sonra dərslərin bitməsinə 20-25 dəqiqə qalmış yeni mövzunun təqdimatına keçdik. Yeni mövzu “İngilis dilinin lüğət tərkibini təkil edən neologizmlər” idi. Əvvəlcə tələbələrdən bu barədə nə bildiklərini soruşduq və onların fikirlərini öyrəndikdən sonra yeni mövzunu izah etdik. Dərslərin sonunda biz həm aktiv, həm də reaktiv sorğuları qiymətləndirdik.

Sınaq dərslərimizin nəticələrinə əsasən qeyd edim ki, bu dərslər monoton və passiv keçdi. Tələbələrin əksəriyyəti dərslər hazır deyildi, yalnız dərslər cavab verən tələbələr fəal idi. Bəzi tələbələrin bundan xəbəri belə yox idi. Bunun əsas səbəbi ənənəvi siniflərdə tələbələrin maraq və motivasiyasının aşağı olmasıdır. Bu, onların mövzuya marağını azaldır.

14 mart 2022-ci il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetinin 2 nömrəli korpusunun 533-cü otağında “İngilis dilinin tədrisi metodikası” mövzusunda ilk eksperimental dərslərimizi təşkil etdik. Eksperimental dərslərimiz 109-cu qrup idi. Bu fənnin tədrisində istifadə olunmuş əsas materiallar C.Harmerin “The Practice of Teaching English” və P.Urun tərəfindən “Dillərin tədrisi kursu” olmuşdur. Onu da

qeyd etmək istəyirik ki, bizim eksperimentimizi apardığımız kombinasiya nəzarət sessiyasını təşkil etdiyimiz kombinasiya ilə eyni idi.

Dərsdəki eksperimentimizin əsas məqsədi tələbələr tərəfindən hədəf dildən istifadəni təşkil etmək və ünsiyyəti vurğulamaq idi. Tələbələri salamlayaraq dərsə başladığımız. Sonra onların ümumi əhval-ruhiyyəsini soruşduq. Dərsin əvvəlində qısa da olsa indiki dildən istifadə edərək cavab verdilər. Sonra tələbələrdən evdə hansı mövzunun verildiyini soruşduq. Tələbələr mövzunun “İngilis dilinin lüğət tərkibini təkil edən neologizmlər” olduğunu bildirdilər. Dərsə başlamazdan əvvəl tələbələrə neologizmlər ilə bağlı əvvəlcədən hazırladığımız ümumi sualları verdik. Bu suallara cavab olaraq tələbələrdən istədikləri kimi dərslikdən kənar cavab vermələrini istədik. Dərsə hazırlaşmamış passiv öyrənənlər də suallara öz sözləri ilə cavab vermək üçün bu vasitədən istifadə edirdilər.

10-12 dəqiqəlik ümumi sual və cavablardan sonra mövzu ilə bağlı PowerPoint slaydlarını tələbələrə təqdim etdik. Bu təqdimat “İngilis dilində neologizmlər” mövzusunda video idi. Təqdimatla bağlı müəyyən problemlərin qarşısını almaq üçün biz əvvəllər bu videoları internetdən youtube portalından yükləyib saxladığımız. Bu videolardan biri ingilis dilində neologizmlərin tədrisi üsulu zamanı İKT-nin tətbiqi ilə bağlı idi. İkinci video dilin lüğət tərkibini təşkil edən neologizmlərin rolu ilə inkişaf etdirilməsi ilə bağlı idi. Bu videoların hər ikisi birlikdə 8-9 dəqiqə davam edirdi. Təqdimata baxdıqdan sonra tələbələrlə müzakirəyə başladığımız. Tələbələr izlədikləri iki videonu müqayisə etdilər və aralarındakı fərqləri müzakirə etdilər. Daha sonra biz tələbələrlə neologizmlərin dilə müsbət və mənfi təsirini müzakirə etdik. Sonra tələbələrdən soruşduq: “Neologizmlərin öyrədilməsi zamanı hansı üsullardan istifadə etmək olar?” sualı verdik. Suala cavab olaraq öz fikirlərini bildirdilər. Təqdimatdan sonra müzakirə 18-20 dəqiqə davam etdi. Sonra jurnalda qiymətləri olmayan bir neçə tələbədən “Oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi” mövzu haqqında soruşduq və suallara cavab verən tələbələrdən yenidən soruşduq. İki tələbə bu mövzuda slayd hazırlamışdı. Onlar da öz slaydlarını təqdim etdilər. Hər tələbəyə 5-6 dəqiqə vaxt verildi. Dərsin bitməsinə 15 dəqiqə qalmış biz yeni mövzu elan etdik və onu powerpoint slaydlarından istifadə edərək nümayiş etdirdik. Yeni mövzu “İngilis dili

dərslərində film və video nümayişlərinin neologizmlərin öyrədilməsində əhəmiyyəti” idi. Təqdimatın sonunda yeni mövzunu slaydlar vasitəsilə izah edərək tələbələr üçün həvəsləndirici və maraqlı tapşırıq hazırladıq. Bu tapşırıq tələbələrin yeni mövzunu nə dərəcədə yaxşı öyrəndiklərini göstərdi. Dərsin bitməsinə az qalmış ən fəal tələbələri və dərsə cavab verənləri qiymətləndirdik. Nəzarət və eksperiment qruplarında təşkil etdiyimiz dərsləri ingilis dili metodu ilə müqayisə etsək, onları aşağıdakı cədvəllə təsvir etmək olar.

Nailiyyətlər	Kontrol qrup	Ekspremental qrup
Dildən istifadə	18-20%	35-40%
Aktivlik dərəcəsi	10-12%	40%
Kommunikasiya	10-15%	50-55%
Əməkdaşlıq	8-10%	45%
Motivasiya	5-8%	40-45%
Əldə olunan bilik	8-10%	60-65%

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tələbə mərkəzli təlim şagirdlərə dərsin fəal iştirakçılarına çevrilməyə, idrak fəaliyyətini yaratmağa və inkişaf etdirməyə imkan verir. Bu fəaliyyət zamanı şagirdlər psixoloji gərginlikdən daha azad olur, canlı ünsiyyət prosesində interaktiv olurlar. Eyni zamanda, yeni metod və texnologiyaların köməyi ilə şagirdlərdə təkcə şifahi nitq deyil, həm də məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkür inkişaf edir. Xarici dillərin müasir metodlardan istifadə etməklə tədrisi istedadlı tələbələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Belə dərslərdə təkcə istedadlı şagirdlər deyil, həm də zəiflər fəal iştirakçıya çevrilirlər. Dil öyrənənlərə öz səviyyələrində işləmək üçün imkanlar yaratmalıyıq. Qeyd etmək lazımdır ki, oxumaq və yazmaq səlis öyrənmək üçün uyğundur.

Sərbəst və müstəqil təhsil ən sakit işlərdən biridir. Bəzən öyrənməyə münasibətimizi ifadə etmək üçün nisbi sakitliyə ehtiyacımız var. Təbii ki, dil laboratoriyaları, dinləmə və öyrənmə mərkəzləri və fərdi kompüter terminalları tələbə mərkəzli təlimin bir hissəsi kimi müstəqil işləyən tələbələr üçün idealdır. Belə imkanların mövcud olduğu yerlərdə müəllimlər tələbələrin həftəlik proqramının planlaşdırılmış hissəsi kimi müstəqil təhsil təyin edirlər. Bunun mümkün olmadığı hallarda müəllimlər sərbəst öyrənmənin vacibliyini nəzərə almalı və cütlük və qruplarla işləyərkən bunu nəzərə almalıdırlar. Qeyd edək ki, təlim zamanı müxtəlif tələbə və tələbələr qruplarının təşkili həssaslıqla aparılmalıdır. Ancaq müəyyən məqamlarda baş verənlərə nəzarət etmək üçün müəllimə ehtiyacımız var. Eyni zamanda, tapşırığın xarakteri, tələbələrin bir-birinin işinə reaksiyası vacibdir. Başqa sözlə, hər şeyi yoluna qoyaraq, mənfi deyil, müsbət öyrənmə vəziyyətləri yaratmalıyıq.

Bir çox dil mütəxəssislərinin kommunikativ qrammatikanın öyrədilməsində müstəqil işin vacibliyini vurğuladıqları kimi, xarici dilin mənimsənilməsində kommunikativ səriştə yalnız qrammatika və fonetik qaydaların, eləcə də leksik vahidlərin öyrədilməsi deyil, həm də real vəziyyətdə dil komponentlərindən istifadəni əhatə edir. Bu, xarici dil müəllimlərindən kommunikativ vəziyyətlərdə dildən istifadə

etməyi tələb edir. Məsələn, yaxşı ünsiyyət bacarığı olan insan ingilis dilində alış-veriş etmək, istiqamət soruşmaq, kimisə inandırmaq və şəxsi hisslərini ifadə etmək kimi işləri necə edəcəyini bilir.

Kommunikativ dilin tədrisi öyrənənlərə dili doğma ingiliscə danışanların istifadə etdiyi kimi mənimsəməyə imkan verir ki, tələbələr və ingilis dili öyrənənlər sinif mühitini real dünya mühitinə asanlıqla və uğurla inteqrasiya edə bilsinlər. İngilis dili müəllimləri kommunikativ öyrənmə təmin edən layihələri nəzərdən keçirməlidirlər. Qrammatika və lüğətin üstünlük təşkil etdiyi kurikulumdan fərqli olaraq, layihə işi real, uyğun və həqiqi kommunikativ dialoqdan istifadəni tələb edən tapşırıqlar vasitəsilə bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək imkanı verir. Bu real ünsiyyət növü şagirdlərə və tələbələrə ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnməkdə, həmçinin ana dilini mənimsəməkdə kömək edir.

Kommunikativ öyrənməyə mane olan başqa bir səbəb ingilis dilini öyrənənlərin çox vaxt sinifdə və ya auditoriya qarşısında səhv etməkdən utanması və ya qorxmasıdır. Xarici dillərin öyrənilməsində tez-tez rast gəlinən bu kimi mənfi hallar ingilis dilinin tədrisində həmişə aktual olub. Yuxarıda sadalanan maneələri aradan qaldırmaq üçün ingilis dili müəllimləri dərslərini daha ünsiyyətçil etmək üçün mütərəqqi yollar tapmalıdırlar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Abbasova Y. M. Latın və Yunan mənşəli söz və terminlərin ingilis dilində işlənmə prinsipləri. [Mətn]. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 2015-№9. səh.200-204.
2. Allahverdiyev E. İ. İngilis dilində aborigenlərin həyatını əks etdirən alınma sözlər. [Mətn]. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 2013-№9. səh.268-272.
3. Əhmədova Ü. A. İngilis dilində alınma sözlər və onların daxil olma yolları. [Mətn]. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 2011-№13. səh.54-57.
4. Əsədova L.Ş. Ali məktəblərin bakalavr pilləsində tələbələrin müstəqil işinin sistemi. Bakı 2009, 160 səh.
5. Həsənova N. E., Nəcəfova L. B. İngilis dilində leksik alınmaların fonetik mənimsənilməsi [Mətn]. AMEA. M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 2013-№6. səh.78-82.
6. İlyasov M. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji sərəştəliliyin müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil”, 2018, 208 səh.
7. Kazımov N.M. Məktəb pedaqogikası. Bakı: Çalısoğlu, 2005, 476 səh.
8. Kazımov N.M. Təlimin keyfiyyətini yüksəltməyin bəzi yolları haqqında. Bakı: Maarif, 1960, 90 səh.
9. Qədimova X.H. İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları. Metodik tövsiyyə. Bakı, 2003, 203 səh.
10. Məmmədova N. H. İngilis dilində alınma sözlərin mənbələri. [Mətn]. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. 2013-№4. səh.169-175.
11. Musayev O. İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində sözlərin sırası. Bakı 1960, 145 səh.
12. Şirəliyev Ə. (2012), “Orta Məktəblərdə Xarici Dil Müəllimliyi İxtisası üzrə Pedaqoji Təcrübənin Təşkili və Aparılması”, Bakı, Mütərcim, 179 səh.
13. Şirəliyeva G. (2017), “From Grammar to Communication”, Bakı, Mütərcim.

14. Tahirov A. Salayeva Ə. İngilis dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1978, 215 səh.

Rus dilində:

15. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка, М., 1959, 296 стр.

16. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии современного английского языка, М., 1970, 381 стр.

17. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка. М., 1956, 218 стр.

18. Антрушина Г.Б., Афанасьева, О.В., Морозова, Н.Н. Лексикология английского языка, Николаев. 2003, 288 стр.

19. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. М., 1979, 259 стр.

20. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц [на материале фразеологических единиц семантически ориентированных на человека в английском и русском языках], Казань, изд-во Казаньского Университета. 1989, 126 стр.

21. Барсук Р.Ю. Основные проблемы обучения иностранным языкам. М. «Просвещение» 1965, 202 стр.

22. Беляева Т.М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке. М., 1979, 184 стр.

23. Беляева Т.М., Потапова И.А. Английский язык за пределами Англии. Л., 1971, 152 стр.

24. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. М., 1983, 268 стр.

25. Гак В.Г. Языковые преобразования. М., Школа “Языки русской культуры”. 1998, 768 стр.

26. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. Пособие для учителя. М., 2004, 325 стр.

27. Гвишиани Н.Б. Современный английский язык. Лексикология, М. 2000, 221 стр.
28. Гусейнзаде Г. (2001), “Обучение Речевой Коммуникации На Иностранном Языке”, Баку, Мутарджим, 314 стр.
29. Елисеева В.В. Лексикология английского языка, М., СПб. 2003, 44стр.
30. Задорожная И. П. Теоретико-методические основы организации самостоятельной работы будущих учителей по овладению англоязычной коммуникативной компетенцией: дис. д-ра. пед. наук: 13.00.02 / И. П. Задорожная. М., 2012, 770 стр. (291-293стр.).
31. Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам. М., 1982, 345 стр.
32. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика М., Едиториал УРСС. 2012, 352 стр.
33. Миролюбов А.А. Проблемы обучения грамматике и фонетике иностранных языков, МИОО, М., 2006, 258 стр.
34. Пассов Е.И., Залесова Е.Г. Методика обучения иностранным языкам: “Формирование грамматических навыков», комплект пособий №9, Воронеж. 2002, 169 стр.
35. Секирин В. П. Заимствования в английском языке. 1964, 152 стр.
36. Складенко Н.К. Методика формирования иноязычной грамматической компетенции у студентов речевых специальностей. Н.К. Складенко. Методика формирования межкультурной иноязычной коммуникативной компетенции: курс лекций: учеб.-метод. пособие. для студ. языковых спец. осв.-квалиф. уровня «магистр»; под ред. С. Ю. Николаевой. О. Б. Бигич Н. Ф., Бориско Г. Э. Борецкая и др. М., Ленин, 2011, стр.141-160.
37. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам. Базовый курс лекций. М., Просвещение, 2005, 159 стр.

İngilis dilində:

38. Abbot E.A., A Shakespearian Grammar. London: Macmillan, 1870, 965pp.

39. Abdulrahimov E.H. The ABC of the History of the English Language, Baku, 2005, 267 p.
40. Adams V. Introduction into English Word-formation. New York, Harper Collins. 1998, 240 p.
41. Akhmanova O.S. Lexicology. Theory and Method, M. 1972, 142 p.
42. Allwright R.L. The Importance of interaction in classroom language learning. Applied Linguistics 1984, N 5/2, p.156-171.
43. Anatoly Liberman, Word Origins: Etymology for Everyone. 333 p.
44. Antrushina, G.B., Afanaseva O.V., Morozova N.N. English Lexicology, M. Drofa. 2001, 288 p.
45. Arnold I.V. The English Word, M. 1986, 295 p.
46. Barnes M. A New Introduction to Old Norse. London. University College London. 2008, 282 p.
47. Baugh A., Cable T. A History of the English Language [5th edition]. London: Routledge. 2005, 459 p.
48. Benson P., Voller P. Autonomy and independence in language learning. Longman, 1997, 270 p.
49. Berndt R. A History of the English Language. Leipzig. 1984, 240 p.
50. Besse H. The Pedagogic Authenticity of a Text. The Teaching of Listening comprehension, ELT Document Special. London: The British Council, 1981, p.20-29.
51. Blake N.F. The English Language in Medieval Literature. Routledge. 1979, 192 p.
52. Bradley H. The Making of English. London: Macmillan Ltd 1992, 237 p.
53. Brimful C.J., Johnson H. The Communicative Approach in Language Teaching. Oxford University Press, 1991, 135 p.
54. Brown H.D. Principles of language learning and teaching. Longman Publication, 2000, 352 p.
55. Brumfit C. Applied linguistics and communicative language teaching. Annual Review of Applied Linguistics, 1988, v.8., p.3-13.
56. Burnley D. The History of the English Language. London. 2000, 440 p.

57. Burnley D. *The Language of Chaucer*. London. Macmillan, 1989, 280 p.
58. Byrnes A. 1984 *The Role of Listening Comprehension: A Theoretical Base*. *Foreign Language Annals* 17/4: p.317-334.
59. Cannon G. *Historical Changes and English Word-formation. New Vocabulary items*. New York, 1987, 340 p.
60. Crystal D.A. *English as a Global Language*, 2-nd edition, CUP. 2003, 229p.
61. Crystal D.A. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. 1995, 506p.
62. Edge J. *Mistakes and Correction*. London. Longman, 1989, 165 p.
63. Fennel., Barbara A. *A History of English: A Sociolinguistic Approach*. Oxford: Blackwell. 2008, 304 p.
64. Ferris D.R. *Response to student writing: Implications for second language students*. Mahwah, NJ. Lawrence Erlbaum Associates, 2009, 178 p.
65. Freeborn D. *From Old English to Standard English: A Course Book in Language Variation Across Time* [2nd edition]. Houndmills; Basingstoke: Palgrave. 1998, 118 p.
66. Garasharli Ch. M. *Language and Culture*. Baku. 2014, 151 p.
67. Girard D. *Motivation: the Responsibility of the teacher*. *ELT Journal*, 1977, №31, p.97-102
68. Hajiyeva A. H. *English Lexicology*. Baku, 2011, 238 p.
69. Harmer J. *Teaching and Learning Grammar*. Longman Group UK Limited, 1987, 345 p.
70. Holiday A. *Appropriate methodology*. Cambridge, 1994, 245 p.
71. Hughes A. *Testing for language teachers*. Cambridge. 2003, 247 p.
72. Jack C. Richards. *Reflective teaching in second language classrooms*
73. James C. *Errors in language learning and use*. 1998, London. Longman. 2009, 189 p.
74. Jespersen O. *The Scandinavians, Growth and Structure of the English Language*. Leipzig. B.G. Teubner. 1905, 267 p.
75. Johnson K. "Mistake Correctio; *ELT Journal*, 1988, 42, 2 p.89-96.
76. June K.P. *Foreign language standards*. USA. 1975, 243 p.

77. Liberman A. Dr. University of Minnesota. *Word Origins and How We Know Them*. New York. Oxford University Press. 2009, 364 p.
78. Lipka L. *English Lexicology*. Tübingen: Narr. 2002, 244 p.
79. Lipka L. *Outline of English Lexicology*. 2011, 218 p.
80. Littlewood W. *Foreign and second language learning*. Cambridge. 2002, 247 p.
81. Penny Ur *A Course in English Language Teaching*. Cambridge University Press 2012, 325 p.
82. Penny Ur. *Grammar practice activities* Kembric universiteti: 2001, 148 p.
83. Pennycook A. *The concept of method*. TESOL. 1989, 321 p.
84. Richard J. *Approaches and methods in language teaching*. Kembric universiteti. 2001, 425 p.
85. Strang, Barbara M. A. *History of English*. London: Methuen and Company. 1997, 486 p.
86. Swaffar J. *Teacher classroom practices*. *Modern Language journal*. 1982, 159 p.
87. Thornbury S. *How to teach grammar*, London, Pearson. ESL. 2000, 245 p.
88. Valiyeva N. C.H. *A Paradigm of Contrastive Lexicology of the English and Azerbaijani Languages*. Baku, 2019, 352 p.

Bədii ədəbiyyatlar:

89. “Beowulf”. Poetry Foundation, n.d. Web. 30 June 2015, 178 p.
90. “Dream of the Rood”. *The Complete Corpus of Anglo-Saxon Poetry*, n.d. Web. 30 June 2015, 335 p.
91. “Sir Gawain and the Green Knight”. Oxford Text Archive, n.d. Web. 30 June 2015, 192 p.
92. “The Battle of Maldon”. *The Complete Corpus of Anglo-Saxon Poetry*, n.d. Web. 30 June 2015, 87 p.
93. “The Ormulum Homily” [vii/vii v 3264-3426]. Englesaxe, n.d. Web. 30 June 2015, 504 p.
94. Geoffrey C. “The Canterbury Tales”. Oxford Text Archive, n. d. Web. 30 June 2015, 602 p.

95. Graham D., Salisbury E., Ronald B. Herzman. "Havelok the Dane". University of Rochester, n.d. Web. 30 June 2015, 174 p.
96. Holthausen F. "Vices and Virtues". Kessinger Publishing, LLC. 1888, 158 p.
97. James K. "The Holy Bible". 1611 edition. 1200 p.

Lüğətlər:

98. Bloomsbury Dictionary of New Words. M. 1996, 592 p.
99. Cambridge International Dictionary of English. Cambridge, Cambridge University Press, 1995, 1792 p.
100. Longman Lexicon of Contemporary English. Longman. 1981, 928 p.
101. Oxford English dictionary computer file: On compact disc [2nd ed.]. [CD-ROM]. Oxford University Press. 1992, 21730 p.

İnternet resurları:

102. <https://www.teach-this.com/ideas/problems-learning-english>
103. <https://ege76.ru/az/student/rol-inostrannyh-yazykov-v-nasheizhizni-znachenie-angliiskogo-yazyka-v-sovremennom.html>
104. <http://nornlanguage.x10.mx/index.php?intro>
105. www.etymonline.com
106. <http://www.yorkshire-england.co.uk/PlaceNameMeanings AtoD.html>
107. <http://www.vikinganswerlady.com/ONNames.shtml>
108. <http://www.behindthename.com/names/origin/old-norse>